

ה"ה הכ"מ אשר העמיד תלמידים הרבה מסוף העולם ועד סופו מפיו חיים ומימיו שותים".
(ר' ישראל ב"ר שלום שכנא, בשו"ת הרמ"א סימן כ"ה).

עניני גיטין

באוסף כ"י של הגר"ד אופנהיים באוקספורד נמצא כתב-יד עליו רשום: "סדר גט של הרב הגדול, נר המערבי, אב"ד הישראלי, הגאון מוהר"ר שלום שכנא זלה"ה".
לאמיתו של דבר כתב-יד זה הוא "י"ם שעשה שלמה", סדר הגט הארוך של רבי יעקב מרגלית שנערך על ידי בנו רבי יצחק מרגלית. הרב יצחק סך, שההדיר סדרי הגט של רבי יעקב מרגלית ("סדר הגט הארוך והקצר לרבי יעקב מרגלית", מכון ירושלים, תשמ"ג) כותב במבואו, עמ' 11, כי המכוון בקריאת שם ר' שלום שכנא על כתב-היד, כי הוא היה ברשותו⁴⁶. עם זה הוא מעיר כי הגר"ד אופנהיים מביא בשו"ת "נשאל דוד", חלק ג, חלק אה"ע סימן י"ג, סדר גט למוהר"ר שכנא לענין כתיבת השם בת שבע והדברים אינם מצויים לא ב"ים שעשה שלמה" ולא בסדר גט הקצר לר"י מרגלית [לשון הגר"ד אופנהיים ב"נשאל דוד" שם: "וכן מצאתי להדיא בסדר גיטין להגאון מוהר"ר שכנא נשמתו עדן שם בת שבע בב' תיבות ממש]. ועיין בשו"ת "גבורת אנשים" (דסוי תנ"ז), בתשובות ר' מאיר כהן אשכנזי, אבי הש"ך, סימן א: "ויש כותבין במדינה פלונית, וכן הוא בכתבים סדרי גט הגאון מוהר"ר שכנא ז"ל... וכן הוא בכתבים הנ"ל: שבעיר הגאונים כותבין כן כגון מיץ, מגנצא ודומיהם [כלומר כותבין במדינת מיץ, במדינת מגנצא, עיין שם]". ועיין "סדר הגט למהר"י מרגלית", מהדורת מכון ירושלים, עמ' מו, פב ואפשר שצ"ל בתשובה הנ"ל הגמונים במקום הגאונים. וגם כאן, בתשובה הנ"ל, צ"ל כנראה כי הכוונה לכתבים סדרי הגט שהיו ברשותו של מוהר"ר שכנא.

נוסיף כאן דברים על כתיבת גיטין הנמסרים בשם ר' שכנא.
"כתב מהר"ר ישראל בן מהר"ר שכנא ז"ל, א"מ אבי ע"ר (עטרת ראשי) הגאון מהר"ר שלום המכונה שכנ"א וצקלה"ה נהג בכל פעם לכל הסדר כמנהג. פעם אחת שכח להקנות לבעל הקלף בפעם ג' לכתיבתו אעפ"י שבפעם ראשון הקנה הסופר לבעל עו' הקלף שלם ושייר קלף ועליו כתב גט שלישי ואפ"ה פסל הגט מטעם דאין ברירה בגיטין כדאיתא בהגהות מרדכי וכו'".

(הגהה בסדר גט הקצר למהר"י מרגלית, סדר הגט למהר"י מרגלית, הנ"ל, עמ' לד).

"מצאתי כתוב שהר"ר לעמל ז"ל כתב גט בפני מהר"ר שכנא ז"ל וכתב אליהו ואף ע"פ שהיה נקרא לספר תורה אליה, משום דרגילות לקרותו אליה אף כששמו אליהו".
(סדר הגט של דרכי משה, הנדפס בסוף טור אבן העזר, כתיבת שמות אות א' ועיין סדר הגט לר"י מרגלית, מהדורת מכון ירושלים, עמ' נ"ח).

"אמנם ראיתי מורי הגאון מוהר"ר שכנא ז"ל שכתב אליקום המכונה גוצלק וכך הוא בסדר הגט... והמגרש היה נקרא גיעטשליק וכן לשון מדינות אלו, ואפ"ה כתב גוצלק לפי שעיקר הכנוי הוא גוץ וממנו נתפשט גוצלק או געטשליק לכן כתב כן..."
(סדר הגט של דרכי משה, כתיבת שמות אות ל').

הגהותיו בש"ס

ר' שלום שכנא הגיה בש"ס שלמד בו נוסח הגמרא ודברי רש"י ובעלי התוספות. מסכת סוכה שנדפסה בשנת שכ"ח בלובלין נמצא רשום בשערה — כך מציין ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ "במאמר על הדפסת התלמוד" (מהדורת א.מ. הברמן, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' ס"א) — "הוגה אות באות מכתיבת ידו של הגאון מוהר"ר שלום ז"ל". רבינוביץ משער כי גם מסכת עירובין, שנדפסה באותה שנה בלובלין ועליה השיג הרש"ל בחריפות, הוגהה מכתיבת ידו של ר' שלום שכנא, אם כי הדבר לא צויין בשער. בשנים שס"ב — שס"ה נדפס תלמוד שלם בקראקא על ידי המדפיס ר' יצחק מפרוסטיץ. על השער של מסכת ברכות, נדפסה בשנת שס"ב, נמצא כתוב: "שהוגהו מכתיבת יד הגאון מאור הגולה רבנו שכנו ז"ל והאשירי הוגה מתוך ספר האשירי של מהר"ר ר' משה איסרלס ז"ל ממש מכתיבת ידו" (רבינוביץ, בספר הנ"ל, עמ' פ"ב). ר' מיכל ר' יוזפס, מי שהיה דיין בקראקא — נפטר בשנת תכ"א — כותב בביאורו לסדר הגט ("ברכת המים", ירושלים תשמ"ג, עמ' רמ"ד — רמ"ה) כי ראה גמ' נדה בה נדפסה בסופה כי היא הוגהה "מן הגמ' של הגאון מהר"ר שכנו ז"ל". על הגהות הגאונים שנדפסו בראש מסכת בבא קמא, דפוס פרנקפורט דמיין ת"פ, רשום: חילופי גירסאות והגהות מהרש"ל ומהרש"א ומהר"ם וממה שנמצא כחידושי א"ז מהר"ן שפירא ומהגליון א"א הה"ג מוהרר"ש זצ"ל. בתוך דבריו של רבי נתן שפירא, באותו עמוד, מובאות עשר הגהות בגמרא, רש"י ותוספות משל ר' שלום שכנא. הגהותיהם של הגאונים הנ"ל מובאות במקובץ גם בכמה דפוסים מאוחרים יותר. לאחר מכן עד ימינו אנו, צוינו רוב־רובן, ובתוכן שבע מן עשר הגהותיו של ר' שלום שכנא המובאות על ידי רבי נתן שפירא בצדי עמודי הגמרא אליהן הן מתיחסות. וכך הוא גם בגמרות שלנו. עיין דף ו, ב; לו, א; מט, ב; נו, ב; סד, ב; סד, א⁴⁷. בשנת תרס"ט נדפס בפיטריקוב ספר "בית פנחס", חידושים למסכות יבמות ומכות לר' פנחס הלוי איש הורוויץ, גיסו של הרמ"א⁴⁸. בחידושו למסכת יבמות מביא המחבר כמה וכמה הגהות בגוף הגמרא, ברש"י ובתוספות שמציין בגמרת יבמות של הגאון ר' שלום שכנא. ההגהות מתייחסות לדפים האלה: כג, ב; ועוד שם; כד, א; ועוד שם; כח, ב; נא, ב; פ, ב; פה, א; פו, א. ועיין שם דף יז, ב: "גם מהר"ר שבט ז"ל מחק כאן...", ואפשר שצ"ל מהר"ר שכנא. ועיין עוד שם קא, ב.

סיפורים ושמורות

"וגם שמעתי דכשלמד הגאון הנזכר [מוהר"ר שכנו] בהגדה דפ' חלק [סנהדרין צח, ב] שנחלקו שם בשמו של המשיח וכל אחד מביא סמך מן המקרא אמר הגאון אילו הייתי שם הייתי אומר שכנו שמו שנאמר לשכנו תדרשו וגו' [דברים יב, ה]⁴⁹. (ברכת המים" לר' מיכל ר' יוזפס, ירושלים תשמ"ג, עמ' רמה). "שמעתי בשם הגאון המפורסם והחסיד מהור"ר שכנא מנוחתו כבוד, שדרש בק"ק

47. עיין מאמרי "הגהותיו בש"ס של ר' שלום שכנא מלובלין", "ארשת" ו', מוסד הרב קוק תשמ"א.

48. למדתי על ספר זה ממחקרו של ח.ו. דימיטרובסקי הנ"ל עמ' קכ"ו.

49. ראה במאמרי הנ"ל "הגהותיו בש"ס של ר' שלום שכנא מלובלין", הערה 4 ושם צריך לקרות: עיין בשו"ת הרמ"א סימן כ"ה שימושו של ר' ישראל בפסוק "לשכנו תדרשו" לגבי אביו.

לובלין ובתוך הדרוש שאל מפני מה היה במדינת פולין אנשי חיל רק ששה אלפים ועכשו יש יותר משלושים אלף, והגיד הוא כי בשנים קדמונים נהוג היה ביד אנשי מלחמה כלי זיין הגדולין שקורין בל"א ביקסין ולא כל אחד היה יכול ליטול כלי זיין גדול כזה משא"כ עכשו הנהגה שלוקחים רק כלי זיין הקטנים שקורין פישטול זה יכול ליטול כל אחד. כך הלא אנו מגיחי קרבא דלעילא הקול קול יעקב והידים ידי עשו, מקדמת דנא היו מורה הוראות מעוטים היו ומי שבא לכלל זה היה מהמפורסמים, הטעם כי היה צריך ללמוד שיטת התלמוד וארבעה טורים, תשובות ושאר מעלות, ואז היו בני עליה מועטים, משא"כ כהיום שהתחילו ללמוד רק הש"ע האחרונים בכל פעם ופעם מקצרין תורתנו הקדושה ופוסקין כרבי מאיר דחיש למעוטי, ומכאן זה נתבטל תורתנו הקדושה ונתרבו מורה הוראות. כך היו הדברים שיצאו מפי קדוש הנ"ל.

(מובא בהקדמה לס' "אור ישראל" לר' ישראל בהר"ר אהרן יפה, פרנקפורט דאדר, תס"ב. מצוטט על ידי מתת' שטראשון בהערותיו ב"קריה נאמנה" לרש"י פין, עמ' 297. מצוטט גם ב"מליצי אש" לר' אברהם שטרן. ערך "רכנו שלום שכנא" — א' כסלו).

אוצר החכמה

אם נקבל את הדברים הנ"ל משמו של ר' שלום שכנא, לא באותה לשון ממש נקבל אותם, כי בחייו של ר' שלום שכנא טרם יצא ה"שולחן ערוך".

1234567 תחית

★

גולדא בתו של ר' שלום שכנא ורעיתו של הרמ"א, מתה בדמי ימיה⁵⁰. הרמ"א קשר עליה מספד. קרא את הפסוק "פקדו נא את הארורה הזאת וקברוה כי בת מלך היא". רעד עבר בקהל הגאספים. "אפרש את דברי", אמר הרמ"א "כאשר נתקללה האדמה בעבור אדם הראשון פייס אותה הקב"ה ואמר לה שבני מלכים ובנות מלכים ייקברו בה. פקדו את האדמה, הנקראת ארורה, כמו שנאמר "ארורה האדמה בעבורך", ובהצביעו על המת המוטל לפניך, המשיך: "וקברוה, קברו אותה, כי בת מלך היא, בת אדם גדול, מלכי רבנן". מספרים כי לאחר מותה של אשתו ביקש הרמ"א את חותנו שיתן לו את בתו השניה לאשה. סירב ר' שלום שכנא. "ההספד שהספדת את רעיתך הוא המעכב". שאל אותו הרמ"א: "כלום לא הספדתי אותה כראוי?" ענה ר' שלום שכנא: "ההספד היה יפה. יפה מדי. בן אדם שהיה בכוחו להמציא כשעה שמתו מוטל לפניו דרוש חריף כזה — מעיד על עצמו כי האבל והצער על הפטירה לא נגעו בפנימיות נפשו. לא, לא אתן לך את בתי השנייה לאשה".

(ההספד מובא כבר בקונטרס "ירח האיתנים" — בפרשת כי תצא — לר' אברהם מבוהסלב, שנרפס עם הספר "איתן האזרחי" לר' אברהם כהן רפפורט. ועיין בספר "מעלת היוחסין" לר' א.ו. מרגליות עמ' ה; "מאמר שיחת חולין של תלמידי חכמים" לר' צבי שלעז מהדורה מצולמת, ניריורק 1955, עמ' 55 — 56; י. קרפל "דער רמ"א און דער בישאף", פשמישל 1924, עמ' 9 — 10; מ. ליפסון "מדור דור", כרך ג, מס. 1881).

⁵⁰ היא נולדה בזמן קצר לאחר מות אמו של ר' שלום שכנא ונקראה על שמה. כבת עשרים היתה במותה. עיין נוסח מצבתה ב"לוחות זכרון" לחד. פרידברג. עמ' 47.

ענינות רבי שלום שכנא

מאת
טוביה פרשל

א.

רב צעיר כותב בספרו "תולדות הפוסקים" (חלק ג', עמ' 40) כי רבי יצחק ב"ר בצלאל מלודמיר היה מתלמידיו של רבי שלום שכנא מלובלין. אין הוא מביא ראיה לדבריו והנו יחידי בדעה זו. ר' אברהם אליהו הרכבי ("מאסף נידחים", עמ' 86) ור' חיים נתן דמביצר ("כלילת יופי", ח"א, עמ' מח-ג) שהיו הראשונים לכתוב על רבי יצחק ב"ר בצלאל, לא היה בידם שמו של רבו. כן לא היה ידוע לחוקרים אחרים. שרדו דברים מעטים מרבי יצחק ב"ר בצלאל, מפוזרים על כמה ספרים, אבל לא נזכר בהם שם רבו.

בשנת שס"ט הדפיס בלובלין רבי יהודה ליב ב"ר עובדיה איילינבורג מבריסק ספרו "מנחת יהודה" על פירוש רש"י לתורה. בהקדמה הוא כותב: "...הבאתי בקצת מקומות דברים משאר פרשנים... וממה ששמעתי מפי רבותי ובפרט ממורי מהר"י בצלאל שקיבל מרבו מהר"ש ז"ל...".

מיהו מהר"ש?

דומה עלי שהיה בפולין רק מהר"ש אחד, רב וראש ישיבה, אשר לפי סדר הזמנים היה יכול להיות רבו של רבי יצחק ב"ר בצלאל — והוא רבי שלום שכנא מלובלין. אמנם בדרך כלל היו כותבים את שמו מלא רבי שכנא, ללא ר"ת, אך מוצאים אנו שקראוהו גם מהר"ש (ראה תשובות רמ"א, סימן מ"ה, ושם סימן י"ד בתשובתו של רבי נפתלי המכונה הירץ מבריסק דליטא).¹

1. ר' שלמה ליברמנש מעיר ברזל (איזנשטאדט) היה כימי רבי שלום שכנא רב בפוזנא. אפשר שגם אותו קראו מהר"ש (ראה שו"ת שארית יוסף, סימן כ"ח), ברם כאשר הוא הגיע לפולין, שימש רבי יצחק ב"ר בצלאל כבר מזמן כרבה של לודמיר.

מהדורות צילום של "מנחת יהודה" יצאה בארץ עם מכוא קצר וממצה מאת י.ש. שפיגל. אפשר להוסיף על דבריו כי רבי יהודה איילינבורג היה גם תלמידו של המהר"ל מפראג (ראה פ' האונגו, ד"ה להניח: "מפי מורי מהר"ל שמעתי...") והשווה "גור אריה" למקום).

בכותבו על מהדורות הספר מציין שפיגל כי הפירוש לספר בראשית נדפס בקושטא בשנת ת"כ (צ"ל ת"ד) על ידי מהגרים מפולין שהביאו עמם כתב-יד של הספר. שפיגל הוטעה, כנראה, על ידי אברהם יערי ("הדפוס העברי בקושטא", עמ' 152) הכותב כך. המעיין בדפוס קושטא יראה שאין בו שום רמז שהספר נדפס מכתב-יד.

ב.

במאמרי על רבי שלום שכנא ("יובל 'סיני'", עמ' תרצו) הערתי כי בכתב־העת "תורה מציון" (תרנ"ט) פירסם ר' ישראל קראטיצקי, מפי השמועה, פיוֹש של רבי שכנא לפסוק "ותמת שרה וגו'" (בראשית כג, ב). ציינתי כי הפירוש הזה מובא בספר "יריעות שלמה" (פראג, שס"ט) בשם ר' שלמה ר' ליבושיס. באחרונה נזדמן לפני ספר שנדפס לפני שלוש מאות שנה — בחיי המחבר — ובו מובא הפירוש הזה בשם רבי שכנא. אמנם הספר הזה נדפס יותר משמונים שנה אחרי הופעת הספר "יריעות שלמה", אך יתכן שאז התהלכו עדיין בין החכמים שמועות אותנטיות על רבי שלום שכנא ובני דורו והיו שמסרו פירוש זה גם בשם רבי שכנא. המכוון לספר "דרוש שמואל" לרבי שמואל פייוויש כהנא, המצורף לספר "לקט שמואל" לאותו מחבר. הוא נדפס בוויניציאה בשנת תנ"ד (עיין שם בריש פרשת חיי שרה).

ג.

דוד קויפמן העתיק בספרו הגרמני על רבי יאיר חיים בכרך (טריר, 1894, עמ' 126) מן הרשימות שערך בעל "חות יאיר" מכתב־היד שהיו ברשותו. רשומים שם — בין היתר — "כתב קנטורים ששלח מהרר שכנא למהרר אליעזר אשכנזי ותשובתו" ו"מהרר אליעזר אשכנזי לבש קנאה באגרת על אחד שזלזל בכבוד מהר"ש מלובלין". רבי אליעזר אשכנזי, שהיה צעיר מרבי שלום שכנא, היה חי בעשרים השנים האחרונות של חייו של רבי שלום שכנא במצרים. לפני זה היה זמן מסוים בארץ ישראל. איזה ענין היה לו לרבי שכנא עם רבי אליעזר אשכנזי שישב במדינה רחוקה? הואיל ואין בידינו כתבו של רבי שכנא, עלינו להסתפק בהשערה. בשנת ש"י נידה הרב שכנא את הרב מן, ר"מ בפראג, על שעירער על גט שסודר בעירו שלא בפניו ובכך עבר על חרם דרבנו תם שלא להוציא לעז על גיטין. המהר"ם מפדובה — שהיה קרובו של רבי מן — יצא בתקיפות לעזרתו של המנודה. גדולים אחרים מאיטליה לא רק שהצהירו כי הרב מן לא ניכוזה מגחלתו של רבנו תם, אלא הטילו פגם בגט עליו עירער (ראה בשו"ת הרמ"א, סימנים נ"ו-נ"ט).

נראה שרבני איטליה אשר בודאי הכירו את רבי אליעזר אשכנזי — הוא היה נכד של המהר"י קולון — ועמדו בקשר מכתבים עמו, פנו אליו שיצטרף למחאתם על נידויו של הרב מן. רבי אליעזר אשכנזי, שהיה בעל קולמוס חריף, שלח איגרת עוקצנית לרבי שלום שכנא. הלה השיב לו בכתב קנטורים שגור מענה של רבי אליעזר. מהר"ש מלובלין — בכתב־היד האחר שנזכר למעלה ("מהרר אליעזר לבש

2. עיין עליו, באחרונה, במבואו של יעקב בוקסנבוים למהדורתו של שו"ת "מתנות באדם", עמ' 19-20. דברי ש.ב. ניסנבוים, "לקורות היהודים בלובלין", עמ' 18-19 (וראה שם עמ' 138) כי רבי אליעזר אשכנזי היה תלמיד רבי שלום שכנא אין להם יסוד.

3. בשנת של"ה והוא כבר זקן, התפלמס בחריפות עם אחד מחכמי מנטובה (שו"ת רבי משה פרובינצאלו, מכון ירושלים, חשמ"ט, סימן צ"ו).

קנאה באגרת על אחד שולזל בכבוד מהר"ש מלובלין" — הוא בודאי רבי שלמה ר' ליבוש'ס.

רבי אליעזר אשכנזי עשה שנותיו האחרונות בפולין ושם התיידד עם רבי שלמה ר' ליבוש'ס.

בתשובות ופסקי רבי שלמה ר' ליבוש'ס, שנדפסו לפני כמה שנים, מובא (סימן קל"ז): "מעשה בא לידי באוורו שהובא לפני ונמצא... והתירתי... וכן הסכים על ידי הזקן החכם מהר"א יצ"ו. ושמעתי שכבר נתחבטו על כיוצא בזה, זה עשרים שנה כמעט להתירה מחותני מהר"ר משה איסרליס ז"ל".

מהדיר הספר רבי יצחק הערשקאוויטש משער, בהקדמתו שם, כי "הזקן החכם מהר"א" הוא רבי אליעזר אשכנזי. השערותיו, לא רק שהיא נכונה, אלא יש לה אישור ממקום אחר. בשו"ת שארית יוסף לרבי יוסף כ"ץ (סימן כ"ג) נידונה שאלה כזו, והמחבר הוסיף בשולי תשובתו: "ואחר זה המעשה כמו עשרים שנה נמצא שנית ממש כזה המעשה, והיה בכאן הגאון כמהר"ר אליעזר בר אליה אשכנזי והתיר..."

ה ע ר ה

ב, לקט פתגמים" (,סיני", כרך פ חוב' ה—) מביא משה חלמיש את הפתגם: "אם היו כל ישראל צדיקים — לא היו צריכין לסדר נזיקין" מתוך הספר עזר הדת. יורשה לי לתעיר כי הדברים מצויים כבר אצל ר' אברהם אבן עזרא ב,יסוד מורא", שער ראשון: "ויש תוגה בתלמוד להתפאר, על כן כל עסקיו בסדר נזיקין. גם הוא מקבל שכר להורות הפתאים ולישר המעוותים, רק אם היו כל ישראל צדיקים לא היו צריכים לסדר נזיקין".¹

והשווה דברי ר' יצחק אבוהב בסוף הקדמתו ל,מגורת המאור" (מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' 20): "ואם יהיו בני אדם צדיקים, לא יהיו מתעסקים, לדון בחובות ונזקים". בקשר למאמר, "אין עושר כבריאות" המובא ב,לקט פתגמים" עיין דברי הרב י"ל זלוטניק בספרו, "מדרש המליצה העברית" (ירושלים תרצ"ח) עמ' 46.

מ ז כ י / פ ר ש ל

1. בעל "עזר הדת" כותב: "... כמאמר החכם: אם היו כל ישראל צדיקים לא היו צריכין לסדר נזיקין". ונראה שכוונתו לראב"ע.

על שנת פטירתו של הש"ך

ב"שנה בשנה" תשכ"ג (עמ' 511-514) דן הרב אליהו כ"ץ, רבה הראשי של סלובקיה, בקביעת שנת פטירתו של הש"ך — ומסקנתו כי היא שנת תכ"ג. יורשה לי להעיר הערות דלקמן.

עוד בשנת תר"ז קבע יוסף חייסע ב"כוכבי יצחק" (חלק א, עמ' 78) את שנת פטירת הש"ך כתכ"ג מפאת אותם הטעמים עצמם של הרב כ"ץ, אלא שלפי חייסע נפטר הש"ך ביום א' דראש חודש אדר (ל' שבט) תכ"ג, ולפי כ"ץ ביום א' דחודש אדר תכ"ג.

ברם, כבר העירו כי אי אפשר לקבל את שנת תכ"ג כשנת פטירת הש"ך, הואיל ובש"ך לחושן משפט, שהוחל בהדפסתו באמסטרדם בשנת תכ"ג, יש מלבד ההסכמה של גאוני ועד ארבע הארצות משנת תי"ד, עוד שתי הסכמות מזמן מאוחר יותר, האחת מפרשת עקב שנת תכ"ב, והשניה מן ו' תשרי תכ"ג — ובשתי אלה נזכר הש"ך בברכת המתים. ואם כן נפטר הש"ך עוד לפני שנת תכ"ג.

אעתיק כאן דברי חיים דובר פרידברג בספרו "כתר כהונה" (תולדות הש"ך, אבותיו וצאצאיו, דרוהוביץ תרנ"ח, עמ' 19) בענין זה:

"שנת מיתת רבינו שבתי כ"ץ הוכיח הר"י חייסע בככבי יצחק" (ח"א צד 78) שהיא שנת תכ"ג, אך נעלה הוא מעל כל ספק שהיא בדוּתא, כי בהסכמת הג"מ גרשון אשכנזי לש"ך חו"מ משנת תכ"ב, נכתב על רבנו המלה ז"ל. ויותר נראה להגיד שנפטר בשנת תכ"ב, גם כי לא יתאים בד בבד עם החרות על המצבה, כפי סדר הקביעות. ואחרי הראיתי ליד"ג הרב שזח"ה הי"ו דברי אלה, הראני שכבר העיר על זה הדור. פרענקל במ"ע המזרח (דר אוריגט) שנה שמינית, וגם הראני במ"ע זה (שנה ט') שהעיר חכם אחד על דברי הדור. פרענקל שאולי המלה ז"ל היא הוספת חתנו הרי מנחם המו"ל את חוה"מ, ולו ננית שהיא כדברי המעיר, מדוע כתוב ג"כ שם בהסכמת הג"מ אהרן שמואל קאידנובר המלה ז"ל מיום ג' וא"ו תשרי תכ"ג, שהוא לפני ירח אדר, ואם גם זאת היא

הוספת המו"ל, מדוע לא הוסיף המלה הזאת בהסכמות רבני הועד, היה לו גם בדבריהם להגית המלה ז"ל תחת נה"ו ז"ו

והנני להוסיף כאן על דברי פרידברג, כי אי אפשר כלל להגית כי המלה ז"ל נתוספה על ההסכמות לאחר מותו של הש"ך, על ידי המו"ל. כי מתוכן ההסכמות נראה כי הן נכתבו לאחר מות הש"ך.

בהסכמתו כותב ר' אהרן שמואל קאידנובר במפורש כי הש"ך כבר מת. והרי מדבריו: "... ועתה קודם שנתבקש הרב בישיבה של מעלה הוסיף הכהן הגדול העומד לשרת כל הימים לרבות הלילות והוסיף הסלא ופלא ללמוד וללמד את בני ישראל חוקים ומשפטים צדיקים בדברים המצודקים ודן דין אמת לאמיתו בטור ח"ה..."

הרב שנתבקש בישיבה של מעלה — הכהן הגדול — הוא הש"ך, הרי כתב במפורש שהש"ך כבר נפטר.

גם מתוך ההסכמה האחרת — זו של ר' גרשון אשכנזי (הוא בעל "עבודת הגרשוני") נראה — מלבד ממלת ז"ל שעליה אפשר לטעון כי נתוספה לאחר מכן — כי היא נכתבה לאחר פטירת הש"ך.

ר' גרשון אשכנזי כותב בהסכמתו בין היתר: "... הרב הגאון המחבר ז"ל זכות הרבים תלוי בו כי רבים יראו ויחכמו ומלאה הארץ דעה. וימלטהו ה' ביום רעה..." במלים האחרונות מתכוון בודאי ר' גרשון אשכנזי לפסוק בתהלים מא, ב: "... ביום רעה ימלטהו ה'", אשר עליו דרשו תו"ל "אין רעה אלא גיהנם" (גדרים מ,א).

רואים אנו מן ההסכמות האלה כי הש"ך נפטר לפני שנת תכ"ג, ואי אפשר לקבל שנה זו כשנת פטירתו, והדעת נוטה שנפטר בשנת תכ"ב.

על הספר "אמירה לבית יעקב" לרבה של וירצבורג — הרב יצחק דוב הלוי במברגר

מאת
טוביה פרשל

א.

בשנת תרי"ח פירסם בפירט הרב יצחק דוב הלוי במברגר, רבה של וירצבורג, חיבורו לנשים "אמירה לבית יעקב", ובו דיני נדה, חלה והרלקה¹. הספר כתוב בלשון הגרמנית ונרפס באותיות עבריות. הסכימו עליו רבי יעקב עטלינגר, אלטונה; רבי זלמן אולמן, פריס; רבי שמשון ב"ר רפאל הירש, פרנקפורט; ורבי שלמה וואלף קליין, קולמאר. גם ההסכמות נכתבו בגרמנית ונרפסו באותיות עבריות.

מהדורה שניה של הספר, בה נוספו הלכות מליחה, הופיעה בפירט בשנת תרכ"ד. אף היא נרפסה באותיות עבריות.

המעין בספר יתמה: מה ראה רבה של וירצבורג להרפס את ספרו באותיות עבריות? הלא באותן השנים, ואפילו לפניו, התחילו להופיע בגרמניה מהדורות חדשות של ספרים יהודיים בלשון הגרמנית בהן הוחלפו האותיות העבריות, שבחן היו נרפסים מקודם, באותיות לטיניות. כי באותו הזמן כבר ידעו רובם ככולם של יהודי גרמניה לקרוא את כתב המדינה. ומאידך התרבה מספרם של אלה שהתקשו בקריאת אותיות עברייטיש — בהן היו רגילים להרפס ספרים יהודיים שנתחברו בלשון הגרמנית — וגדל אז גם מספרם של אלה שהתקשו אפילו בקריאת ספר יהודי-גרמני שנרפס באותיות עבריות רגילות (בפרט כאשר לא היו מנוקדות)².

1. היה מן הראשונים שהתנגד לחיבור על דיני נדה, בעברייטיש, בשביל נשים ועמי הארץ, כי אלה יכזרו לחזרות הלכה למעשה מבלי ידיעת סעמי הדינים, ובהשתנות הסעם משתנה הדין. ראה שמחה אסף "השוכה נגד חבור ספרי דינים ביידיש" בספרו "מקורות ומחקרים בתולדות ישראל" (מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ז). רעה זו לא נתקבלה. נתחברו ספרים שונים על מצוות האשה בשפה המדוברת, ומהם על ידי גדולי ישראל.

2. נציין אחדים מספרים אלה: ספר הלכות תפילין עם תרגום אשכנזי (באותיות עבריות) בשם "צפירת תפארה" מאת חיים מיכאל קאפפעהנהאגן הופיע בברסלוי בשנת תקצ"ב. מהדורה שניה ומורחבת נרפסה בפון בשנת 1862. במהדורה זו נרפס התרגום באותיות לטיניות. בשנת 1835 נרפס בברסלוי ספר חובות הלבבות עם תרגום אשכנזי (באותיות עבריות) ועם באור עברי בשם "אור לישירים" מאת רפאל

שחשבו כי הותר הרבר מפני "עת לעשות", כי אין דרך אחרת ללמד את העם.

ב.

כמה מבני משפחתו של הרב מוירצבורג הלכו בעקבותיו ופירסמו ספרי הלכה בלשון הגרמנית כשהם נרפסים באותיות עבריות.

הרב שמחה במברגר, בן של הרב יצחק דוב במברגר, הוציא הספר "חנוך לנערים", הכולל דיני ציצית ותפילין עם תרגום אשכנזי (באותיות עבריות). הספר יצא בשלוש מהדורות (מגנצא, תרל"ב; פרנקפורט תרל"ג, שם תרמ"ב).

הרב זלמן במברגר, אף הוא בן של הרב יצחק דוב במברגר, הוציא "הלכות שחיטה ובריקה" — מבוסס על ספרו של אביו "מורה לזובחים" — בשפה הגרמנית (באותיות עבריות). מגנצא תרמ"ו, מהדורה שניה ומתוקנת פרנקפורט תרנ"ד.

בשנת תרמ"ג הרפיס הרב יצחק זעקל במברגר, בן אחר של הר"ר במברגר, בפרנקפורט "הכשר וטבילת כלים" בשפה הגרמנית (באותיות עבריות).

בשנת תרנ"ז הוציא הרב יצחק זעקל במברגר, בן של הרב שמחה במברגר הנ"ל, בפרנקפורט, "פרקי אבות" עם תרגום ופירוש בשפה הגרמנית. התרגום והפירוש נרפסו באותיות עבריות. בסוף חיבורו הציב המתרגם והמפרש לוחות של הכתבים העבריים השונים המופיעים בספר (אותיות רגילות, כתב רש"י, אותיות עברייסייטש) יחד עם תרגילי קריאה. הרב במברגר כותב בהקדמתו שהרפיס את התרגום והפירוש באותיות עבריות שונות כדי להכין את תלמידי בית הספר — להם נועד הספר בעיקר — לקריאה בספריידת הכתובים עברית או גרמנית (באותיות עבריות).⁵

5. רבי בנימין אהרן סלונקי, בעל שו"ת "משאת בנימין" הרפיס ספר נגשים על מצוות נדה, חלה והרלקת הנר. הספר תורגם מאשכנזית לאיטלקית ונדפס באיטליה, באותיות לטיניות, במאות הי"ז והי"ח. וראי סברו המו"לים שמותר להרפיס דינים בלשון ובכתב המדינה אם הספר נועד רק ליהודים, או סברו כי "עת לעשות"...

6. במחצית השניה של המאה הקודמת הופיעו בגרמניה כמה ספרים בגרמנית ובאותיות לטיניות על הלכות שחיטה ובריקה: ספריהם של מ. בנימין, מאיר דנציגר (ספרו של זה יצא במהדורות רבות מאד) והרב ד"ר יצחק זליג גרונמן (שהוציא תרגום גרמני של הספר "זבחי שלמים" על דיני שחיטה ובריקה לר' יאקב בעק. "זבחי שלמים" נרפס לראשונה בווינה בשנת תקנ"ג).

יצחק בן אריה יוסף דוב (הוא בעל הסידור "עבודת ישראל") חיבר "זבחי צדק" (הלכות שחיטה ובריקה וניקור בלשה"ק עם תרגום גרמני באותיות עבריות) שיצא בשלוש מהדורות (נדלחיים תרי"ו, תרכ"ו, תרל"ו). לפי האנציקלופדיה היהודית (החדשה) בשפה האנגלית (כרך 4, עמ' 80-81) הוציא המחבר בשנת 1862 גם מהדורה עם תרגום אשכנזי באותיות גרמניות. לא מצאתי את הספר, וגראה שאין כזה. יתכן שגם הוא גמזע מלהרפיס ספר הלכתי באותיות לטיניות.

בגרמניה היו הרבה ישובים קטנים שלא יכלו להחזיק אצלם שוחט מומחה. במקומות אלה שחטו כעלי בתים להם, בעיקר, נועדו הספרים בהם מובאים דיני השחיטה והבריקה בלשון המדינה (ראה על כך בהקדמות של מאיר דנציגר והרב גרונמן לספריהם הנ"ל).

7. יתכן שגם בלי טעם זה היה מרפיס התרגום והפירוש באותיות עבריות, הרי "פרקי אבות" הם חלק מן

הרב פיילכנפלד מדגיש בהסכמתו לחיבור כי השימוש באותיות עברייטיש יש בו תועלת רבה ביחוד לתלמידות (כי הנשים, יותר מן הגברים, זקוקות לספריידת בעברייטיש. ט.פ.).

הרי לפנינו נסיון נועז ללמד את הנוער היהודי בגרמניה לא רק הקריאה בספרים הכתובים עברית, אלא גם בספרים הכתובים בלשון הגרמנית ונדפסים באותיות עבריות, כי לפי דעתו של הרב יצחק זעקל במברגר — והוא, אמנם, אינו יכול לבטא דעתו זאת במפורש — צריכים להדפיס ספרייהלכה הכתובים בלשון הגרמנית באותיות עבריות, ולא באותיות לטיניות.

בשנת 1914 הוציא הרב יצחק זעקל במברגר, בפרנקפורט, מהדורה שניה של תרגומו ופירושו ל"פרקי אבות". במהדורה זו נדפסו התרגום והפירוש באותיות לטיניות. המחבר כותב על כך: בינתיים (מאז הופעת המהדורה הראשונה) נדפסו ספריידת באותיות לטיניות, ועל ידי כך בוטלה המטרה אשר בשלה נערך הספר (במהדורה הראשונה) באותיות עבריות.

להסברת יתור של הדברים נציין כי הרב יצחק זעקל במברגר, בעל התרגום והפירוש ל"פרקי אבות", הוא אותו רב זעקל במברגר אשר בשנת 1911 הוציא את ספרו של זקנו "אמירה לבית יעקב" באותיות לטיניות, מפני עת לעשות. ובכן, אחרי שהותר כבר להדפיס ספרי הלכה בלשון ובכתב המדינה אין עוד צורך ללמד את הנוער היהודי בגרמניה לקרוא ספרים הכתובים בלשון הגרמנית ונדפסים באותיות עבריות.

ג.

ראינו כי צאצאי הגרי"ד במברגר לא הירשו לעצמם עד שנת תר"ע להדפיס את ספרו של זקנם "אמירה לבית יעקב" באותיות לטיניות.

לעומת זאת מוצאים אנו רבנים מגליציה, בני אותה תקופה, שהקלו בענין. אף על פי שלפי המצב בארצם היו אולי צריכים להחמיר.

בשנת 1905 בערך נדפס באוהל, הונגריה, על ידי המו"ל שמעון זאב סג"ל אלכסנדר ספר בגרמנית "על חובות הנשים: נדה, חלה, הרלקה, מליחה וטהרת כלים". בשער נאמר כי המחבר השתמש בחיבור המצויין "אמירה לבית יעקב".

שנתים לאחר מכן, בשנת 1907, הופיעה מהדורה שניה ומתוקנת של הספר. בספר — שנדפס באותיות לטיניות — מובאים מכתבים אל המו"ל משני רבנים בגליציה, הרב ר' חיים ארי' הלוי איש הורוויץ מקראקא והרב ר' אברהם אבלי שגור מטארנוב, המקדמים בברכה את הופעת החיבור. הרב שגור כותב בין היתר:

"...ואחרי שבזמננו בע"ה הכל רצים אחרי לשונות זרים, עשה המו"ל

מצוה גדולה בהעקת הרינים הנצרכים לנשים ללשון אשכנז".

אף על פי שהספר נדפס בהונגריה הוא נועד גם ליהודים בגליציה שדיברו גרמנית.

שני הרבנים הנ"ל אינם מסתייגים מכך כי הספר נדפס באותיות לטיניות, אף על פי

המשנה. אך מסתבר יותר שלא היה נוהג כך לגבי ספר שאין בו דינים, רק דברי מוסר ויראה.

לדמותו של בעל, שדי חמד*

מאת

טוביה פרשל

א

הרב חיים חוקיה מדיני* (השם חיים לא היה לו מלידה, כי אם נוסף
אחר כך כאשר חלה בהיותו בקרים) היה יליד ירושלים, בה למד תורה אצל אביו,
הרב רפאל אליהו, ואצל חכמי הספרדים הרב יוסף נסים בורלא והרב יצחק קובו
ה"ראשון לציון", שהיה רבו המובהק. גם אחרי חתונתו היה סמוך על שולחן אביו,
וכבר אז ניבאו לו גאוני ירושלים גדולות. אולם לפתע נהפך עליו גלגל הזמן. אביו
מת בהיותו בשליחות ציון בבבל, ועליו היה מוטלים צרכי המשפחה כולה. לפי
עצת רבותיו נסע לקושטא, שם היו לו קרובים עשירים, כדי למצוא במטרופולין
של הממלכה העותומנית את מחיתו.

קשה היתה עליו הפרידה מירושלים. את כאב וצער הפרידה הוא מתאר
בשיר „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני“ שהדפיס בראש חלק ו של ספרו הגדול:

„נער הייתי כבן עשרים שנה בצאתי מירושלים

בעצבון קול ורפיון ידי

עזבתי את עיר מולדתי ציון

היא ארץ חמדה ותאוה לעינים

— — —
— — —

דמי עלי בעובר על תרי"ג מצוות

והיה קשה מאד בעיני פרידתה

כחומץ לשיניים וכעשן לעינים“.

שלוש-עשרה שנה עשה בקושטא כשמחיתו על מתן שיעורים בבתי פרטים.
בשנת תרכ"ו, והוא בן שלושים ושלוש, נקרא לכהן כרב כולל בקהילת קראסו-
באזאר אשר בקרים.

* במלאות ארבעים שנה לפטירתו בשנת תש"ו יצא בירושלים ספר לזכרו בשם „חמדת
ישראל“ בעריכת אברהם אלמאליה. חומץ מענין לחולדותי, וביחוד על אתגרתו העזה לציון.
מוסר הרב י. ל. מימון בספר זכרונותיו „למען ציון לא אחשה“, חלק א, ירושלים תשי"ד.
עמודים 62—66. מאמרי זה הוא המשך למאמרי „אבות הציונות הוחית ביהדות הספרדית“
שפלטמתי בספר „חזון תורה וציון“, שנערך על ידי בעל היובל הרב ד"ר שמעון פדרבוש.

לדמותו של בעל "שדי חמד"

ב

ביושבו על כסא הרבנות התגלה במלוא גדולתו כמנהיג ורועה, וכאחד מגאוני הדור. במידותיו התרומיות, צניעותו, ענוותנותו, נועם-הליכותיו עם הבריות והסתפקותו במועט. מארבעים רובל משכורתו החדשית היה מפריש חלק לעניים. כל ימיו סירב לקבל מתנות גם כשדחקה לו השעה בהשיאו שלוש בנותיו, כולן לתלמידי חכמים, תלמידיו, שהתפרנסו מיגיעת כפיהם. שמו הטוב יצא למרחקים כאיש קדוש, ויהודים וגויים כאחד היו באים אליו לקבל ברכתו ולבקשו להתפלל למענם. שם למדנותו הגדולה הלך לפניו, ומכל קצות העולם הריצו אליו רבנים ספרדים ואשכנזים את שאלותיהם וציפו לחוות דעתו. רבי בצלאל, דיין של ווילנה, היה אומר עליו: "אלמלא ידעתי שהוא בן דורנו — הייתי אומר שהוא אחד הראשונים".

במיוחד הפליא לעשות למען עדת הקרימצ'אקים. לא כמו העדות האשכנזיות אשר בקרים שהיו חדשות מקרוב באו, היתה התישבותם של הקרימצ'אקים בחצי-האי בת מאות בשנים. יתכן שראשיתה עוד מימי הבית השני, בתקופת השלטון המונגולי-טטרי קיבלו יהודי קרים את שפת הטטרים, ודבר זה גרם לניתוקם מהמרכזים היהודיים הגדולים ולהתהוותה של מסורת יהודית קרימית בעלת צביון מיוחד. במאות השנים האחרונות החלה ירידה רוחנית בתוכם, וזה באשר רבני העדות האשכנזיות אשר בקרים לא ידעו את שפת הקרימצ'אקים, ועל כן לא מצאו מסילות ללבותיהם.

עם בואו של הרב נשתנה מצבם לחלוטין. באהבה רבה ונאמנות התמסר להפצת ידיעת התורה ביניהם. עקר מנהגים בלתי-רצויים ותיקן תקנות מועילות. יסד ישיבה והעמיד מתוך הקרימצ'אקים תלמידים, שהמשיכו את מפעלו אחריו, כאשר שב לעת זקנתו למולדתו. כמו כן הדפיס למענם ספרי דת, תפילה וחינוך בעברית עם תרגום טטרי. בהשפעתו עלו רבים מביניהם לארץ ישראל, בה נוסדה קהילה קטנה של עולי קרים. לפי י. בן צבי בספרו "גדחי ישראל" מתגוררים במדינת ישראל כמאה משפחות מהקרימצ'אקים.

שלושים ושלוש שנה ישב הרב חיים חזקיה מדיני על כסא הרבנות בקראסו "באזאר, ושם התחיל גם בכתבת חיבורו הגדול "שדי חמד".

ג

הדורות הקודמים לא היו עניים בבקאים מופלאים. ודור זה של בעל "שדי חמד", הדור שרבי יוסף זכריה שטרן, רבה של שאוול, ובקאים גדולים אחרים היו שרויים בתוכו ודאי שלא היה דור יתום, ואף על פי כן בלט מבולם הרב חיים חזקיה מדיני. בקיאותו היתה מיוחדת במינה. לא רק תלמודים ומדרשים, פירושי ופסקי ראשונים ואחרונים היו גלויים לפניו. את כל הספרים, אפילו ממחברים בני דורו, הדנים בעניני הלכה ואגדה, פיוט ודרוש, מרבנים אשכנזים וספרדים, שנדפסו והופיעו בכל ארצות הפזורה מהונגריה עד רוסיה וממרוקו עד סוריה, היה קורא מראשם עד סופם. אפילו בדברים שהופיעו בכתבי עת שונים והיה להם קשר לדברי תורה היה מוצא ענין לענות בו. והכל היה שמור ומסודר בזכרונו הנפלא, כי היה כבור סוד שאינו מאבד טיפה.

[רפג]

טוביה פרשל

במקום אחד בספרו הגדול הוא דן במה שאמרו חז"ל, שדברי תורה שבעל-פה לא ניתנו להכתב, אך כאשר הותר הדבר בשל השכחה הגוברת, בכללו הותר, זאת אומרת גם למי שיודע בגפשו ש"הוא זריו ונשכר" ו"כל תלמודיה בידיה כמנוח בביסיה, כי אין שכחה לפניו". וכן הבין גם הוא וכן נהג. אך לאחר מכן מצא מסופר על הרב נתן אדלר, רבו של התחם סופר, שאמר על עצמו, שמיום שעמד על דעתו, לא שכח דבר מלימודו ועל כן היה נמנע מלכתוב דברי תורה שבעל פה, ובספרים שלמד היה רושם הערותיו בנקודות.

בעל "שדייחמד" העיר על כך, כי רבי נתן אדלר נהג כדאי מנהג חסידות בענין הזה. אך הסבר זה עדין לא סיפק אותו. הוא כותב: "ואף בזה לא נתקרה דעתי על פי מה שהחמירו ספרי המוסר והיראה בחובת האדם לכתוב כל אשר יחננו הש"ת להועיל לבני דורו ולדורות הבאים, בפרט בחידושי תורה לגבאר רבה ויקרא שר התורה". וברור שדברים אלה אמנם לא לשם קביעת הלכה לאחרים, כי אם לשם מסקנת היתר לעצמו ולמרות זכרונו המופלג לא נמנע מלרשום לפניו ואחר כך לפרסם כל דבר שיש בו מן התועלת ללומדי תורה.

ד

"שדי חמד" — זה ספרו הגדול. אנציקלופדיה גדולה ומקיפה אשר מיד עם פרסום כרכיה הראשונים התפשטה בכל רחבי הגולה, ולא ירדה מעל שולחנם של רבנים ולומדים, להם שימשה ספר עזר בבירור הלכות או בפתרון בעיות שונות שעלו על הפרק.

הספר מורכב משתי מערכות גדולות: מערכת "הכללים", בה מובאים ומוסברים כללי הגמרא, ראשונים ואחרונים, ומערכת "אסיפת הדינים", בה מלוקטים דעותיהם ופסקיהם של חכמי כל הדורות. השמטות ותוספות מקובצות כמערכת נפרדת "פאת השדה". אלה הם החלקים העיקריים של הספר. נוספו עליהם קונטרסים שונים, בהם השגות, הערות ומכתבים מגאוני הדור בנוגע לבעיות הנדונות בספר, אך לא הובאו בערכים המתאימים להם במסגרת המערכות הגדולות. המחבר בענותנותו הגדולה מודיע בראש ספרו: "שום אדם לא יסמוך להלכה ולמעשה על מה שכתבתי בספרי, כי אני לא באתי לפסוק דין ולהכריע בדבר שיש בו מחלוקת, רק העתקתי מה שמצאתי באיזה ספרים לזכות את מי שאין בידו ספרים".

"באיזה ספרים" הוא כותב בענווה. והרי מספרם מגיע לאלפים! הוא לא הסתפק בציון מראי המקומות, כי אם גם הטריח עצמו להעתיק פרקים שלמים מספרים שהם יקרי המציאות, למען יהיו לעיניים גם למי שאין בידו לחשיגם. יתר על זה, בבעיות רבות אינו מביא רק מה שראה בספרים, כי אם גם מה ששמע מפי גאוני זמנו במשא ומתן בהלכה עמהם ומה שכתבו לו במכתבים. על כן מוצאים אנו בספרו חיות דעתם של רבנים רבים שאינם נמצאים בספרים אחרים, במיוחד בבעיות שעמדו בזמנו על הפרק, בעיות שהפולמוס סביבן היה נטוש בתוך המחנה החרדי עצמו, וכן כאלה שנגעו במלחמה המשותפת נגד הריפורמות.

ונביא רק מעט מהרבה מהבעיות האקטואליות שהעלה אותן:

[רפד]

לדמותו של בעל "שדי חמד"

מציצה בכלי: קונטרס מיוחד מוקדש לשאלת מציצה בכלי, שאלה זו העסיקה רבים מרבני דורו, מאחר שבמדינות אחרות נאסרה המציצה בפה על ידי השלטונות מטעם בריאות, ומאידך הומצא כלי מציצה. השאלה עצמה לא נתחדשה בימי ה"שדי חמד". נגע בה כבר ה"חתם סופר" בתשובה לרבי אלעזר הורביץ, רבה של ווינה, בה התיר המציצה על ידי ספוג. המתירים ניתלו בתשובה זו. הם הסתיעו בדעת התלמוד כי המציצה הוא לשם בריאות הילד הנימול ואיננה חלק ממצוות המילה, ועל כן אין הבדל באיזה אופן היא נעשית. בין המתירים היו גם אחדים מגאוני ליטא, ביניהם "הגדול" ממינסק. האוסרים, בתוכם כמעט כל תלמידי ה"חתם סופר", פרשו התשובה הנזכרת כהוראת שעה. ה"שדי חמד" מביא בקונטרסו תשובות גאוני זמנו בענין זה ובסוף גם פסק-דין שהוצא בשנת ה'תרי"א על ידי בתי-הדין האשכנזים והספרדים בירושלים, שעליו היו חתומים הגאונים: הרב יעקב שאול אלישר ראשון לציון, הרב שמואל סלנט והרב שניאור זלמן לאדיאר (אולם ברוב הארצות סומכים היום על דברי רב פפא, שבת קלג, ב, שענין המציצה הוא משום סכנה, וכן דעת הרמב"ם הלכות מילה פ"ד, ה"ב. ונהגים במציצה בכלי, וכן פסק בשו"ת מהר"ץ סימן ס, ותפארת ישראל על משנה שבת פרק ר"א דמילה, ומציצה בפה הוא חזון בלתי נפרץ, מפני שרואים בה סכנה לבריאות).

את רוגי קורפו. עוד לפני למעלה ממאה שנה דנו בכשרותם של אתרוגי קורפו, שיצא עליהם לעז שהם מורכבים. היו שהתירו אותם על סמך ההכשרים שניתנו על ידי הרבנים המקומיים. לפני למעלה מששים שנה עלתה שוב בעייתם על הפרק. אז דנו בה גם מנקודות-מבט אחרות. מצד אחד התחילו להופיע בשווקי אירופה אתרוגי ארץ-ישראל, תוצרת המושבות החדשות, ומאידך נתרבו שוב השמועות על אתרוגי קורפו שהם מורכבים. נוסף לזה היו רבנים, שדרשו החרמתם בשל עלילת-הדם, שתושבי קורפו העלילו על יהודי האי. ה"שדי חמד" מביא את כל הדעות שנאמרו בענין הזה. הוא בעצמו הצטרף למחנה האוסרים את אתרוגי קורפו. הוא מדגיש את חשיבותם של אתרוגי ארץ-ישראל, זאת החובה המוסלת על כל אחד לעזור לשובה של הארץ, ודן גם בבעיות אחרות הקשורות לאתרוגי הארץ. כגון שאלת פירות ערלה, בסוף הערך הוא מביא קטעים מתוך הקול-קורא של הגרא"י קוק וצ"ל אל רבני הדור להוציא איסור כללי על אתרוגי קורפו ולעשות למען אתרוגי ארץ-ישראל. דרך אגב: באותו קול-קורא מסופר על מעשה שהיה בשנת תקס"ט. "לא היו נמצאים בריוח אתרוגים אחרים זולת אתרוגי קורפו, והגאון בעל "חמודי דניאל" לא מצא רק אתרוגי קורפו, ובעיד הוראדנא לא נמצאו או אתרוגים אחרים, ותיקן הוא שמצד ספק ברכות יברכו שלא כמטבע הברכה הנהוגה רק: בריך רחמנא... אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת לולב".

היה הסיים עם בני-המקרא: ספרי חכמי כל הדורות מלאים בעיות ושאלות על יחסיו עם הקראים. היו זמנים, שרב היה מספר בני הכיתה והם צררו אותנו והתפלמסו עם גדולינו. בדורות האחרונים נתמעט מספרם באירופה, שם נמצאו רק בשלשה מקומות, בטרקלי בליטא, בהאליץ' בגליציה ובחצי-האי קרים. ועל כן אין למצוא תשובות רבות על אודותם בספרי גדולי האשכנזים. לא כן בחיבורי הספרדים שעמדו עמם במגע תכוף במצרים, ארץ-ישראל, סוריה

[רס"ה]

טוביה פרשל

ותורכיה. בעל "שדי חמד" דן בכל הבעיות שהתעוררו בקשר אחם, ומביא את כל הדעות שנאמרו בהן, מתוך מכלול הבעיות: האם מותר לקבל גרים מהם ולהתחתן עמם? מה דינו של חמצם בפסח ומה דינו של יינם? האם מותר למול בניהם כשבת או ללמדם תורה? בעיה אחת, אם מותר למכור להם ספר תורה, העלה בעל "שדי חמד" עצמו בפני גאוני הדור והדפיס תשובותיהם בספרו. רבי חזקיה מדיני הכיר את הקראים מקרוב מימי ילדותו בירושלים ובימי שבתו בקרים. בין היתר הוא מספר על מעשה שהיה בירושלים. "ואם זכרוננו אינו מכזיב, נהירנא כד הוינא טליא, בהיותי בעיר מולדתי עיר קדשינו ציון היא ירושלים תובכא", שמעת אומי מפום רבנן הוה עובדא, שהחכם הגדול שבהם ביקש מחכמי ישראל ובראשם הגאון מ"ס המלך (מוהר"ר משה סווין) שיקבלוהו לדת רבותינו הקדושים, והבטיח להקדיש כל גבסיו (כי היה רכושו רב) לכוללות עיר הקודש, ולא נתנו אוזן קשבת לבקשתו.

אפיית המצות במכונה. גם שאלה זו, שהרבה דנו בה בימי בעל ה"שדי חמד", נתעוררה עוד בדור שלפניו. רבי שלמה קלוגר ורבי חיים מצאנז אסרו את המצות שנאפו במכונה, זה האחרון בשל "נימוקים כמוסים אחו", בעל "שדי חמד" מונה מנהגי כל מדינה כפי שהודיעו לו במכתבים או קרא על אודותם בספרים ובכתבי-עת. בליטא התפשט המנהג להחיר, גם באשכנז אוכלים כל הגדולים, המקפידים על מצה שמורה משעת קצירה ונוהרים ממצה שריוה, מצות האפיות במכונה. מאידך אוסרים גאונים רבים במדינות אחרות, וצנועים ויראים מושכים את ידיהם ממצות אלו. הוא מונה בין נימוקי האוסרים: יש לשקוד על תקנת העניים, שפרנסתם על אפית המצות לפני חג הפסח. לעומתם טוענים המתירים, שמה שנוגע לפרנסת העניים, הרבה דרכים יש לשקוד על תקנתם. בעל "שדי חמד" הולך ומונה כל הנימוקים, ואינו מתעלם אפילו מן הקטן שבהם. אינו דומה מעשה יד למטשה מכונה. חיבוב מצה יש בראשון ולא בשני. בדיבריו משתקפים מנהגי כל הפזורה. הוא מזכיר גם מששים שהיה להם עד. "ובהיותי בעיר גדולה קושטא יע"א בשנת התרכ"א (או סמוך מלפניו או מלאחריו) התחילו להביא מצות אפיות הנעשות על ידי מכונה בעיירות, ואז נפלגו חכמי הציר, הללו אוסרים והללו מתירים. ואחרי זמן הביאו מכונה לשם על פי היתר קצת חכמים גדולים, והמון רב מהחכמים שבעיר צווחו על זה, ולית דאשגח בהו".

ה

אהבתו לארץ-ישראל מבצבצת מכל דבריו בספרו הגדול. חלק "אסיפת הדינים" מתחיל בערך "ארץ ישראל". בין יתר הדברים הוא עומד על החובה המוטלת על כל בני הגולה לעזור ליישובה של הארץ, לתמוך ביושבים בה ובמיוחד באנשי ירושלים, שהיא ראשונה במעלת הקדושה. הוא מביא דברי אחד האחרונים: "אין לך מדינה, שיהיו בה ריבוי מסים וארגוניות על היהודים כארץ-ישראל ופרט מן הפרט ירושלים, ואלמלא שולחים לשם מעות מכל גלילות ישראל לפרוע המסים והארגוניות שלהם, לא היו יהודים יכולים לדור בה מרוב המסים". בעל "שדי חמד" מוסיף: הוא דיבר כן על זמנו, וכן הוא בזמננו.

[רמז]

לדמותו של בעל "שדי חמד"

במקום אחר בספרו מודיע בעל "שדי חמד", שהוא מוכן לשמש שליח מצווה להעביר את ה"צדקה" שבני הגולה ידרו לטובת ארץ-ישראל לתלמידי החכמים היושבים בציון.

אך לא מתוך דבריו בערך "ארץ-ישראל" משתקפת אהבתו הגדולה לציון, כי אם גם מערכים אחרים שלכאורה אין להם שייכות לארץ-ישראל. בערך "חייב אדם לטהר עצמו ברגל" הוא מתנגד לדברי חרב דוד אופנהיים בתשובה, האומר כי אלה הטובלים בערב הרגל ולא בערבי שבתות, לא טוב מעשיהם. כי הם כאילו שמים מגרעת בשבת. בעל "שדי חמד" מעיר על דברים אלה: "ועמו הסליחה רבה במה שהפריז לכתוב כן... שלמים וכן רבים טובלים בכל ערב יום טוב ואף שאין טובלים בכל ערבי השבתות. ויתכן שהוא על דרך שתקנו חז"ל בכמה דברים לעשות זכר למקדש משום מהרה יבנה בית המקדש... הכי נמי כיוון שבזמן המקדש חובה עלינו לטבול ברגל משום דאיכא קודש ומקדש, ועינינו תלויות ומצפות לתשועת ה' ובנין בית מקדשו, לכן אף שחז"ל לא חייבונו בטהרה זו בזמן הזה, כיוון שאי-אפשר לנו להטהר מכל טומאה אחרי שאין לנו אפר פרה, בכל זאת נהגו לתוספת קדושה לטבול בערב הרגל, ולא תשתכח טהרת הרגל כשיבנה המקדש במהרה בימינו". חיבת הקודש הביאתו לראות במנהג לטבול ערב הרגל זכר למקדש. אחרי שכתה את הדברים האלה מצא שכיוון לדעתו של רבי יוסף שאול נתנון בעל "שואל ומשיב", שכתב דברים דומים לאלה.

דרך אגב: בערך "ארץ-ישראל" משמיענו בעל ה"שדי חמד" מקור מנהג ההלולא של רבי מאיר הנערכת מדי שנה בשנה בפסח שגי בטבריה. מעשה שהיה כך היה, כששמע הרב חזקיה מדיני, שבימיו נתחדשה ההלולא של רבי מאיר בטבריה, פנה לרבני העיר להסביר לו מה מקור המנהג. הלא גם מהחגיגות הנערכות במירון על קברו של רבי שמעון בר יוחאי, שהוא מנהג בן מאות בשנים, היו גאונים שמנעו את עצמם מהג, ואיך נוכל לקבוע מנהג חדש בדומה לזה? במכתב ארוך החתום על ידי רבני טבריה, הרב אברהם כלפון, הרב שמעון עבאדי, הרב יוסף דוד אבולאפיא, הרב שלמה מאמן והרב דוד סיתקון, הוסבר לבעל "שדי חמד" פשר המנהג. "ישראל קדושים באו מקצוי ארץ וימים רחוקים לעלות וליראות בחג המצות ובחג השבועות, כדי להשתטח על קברי הצדיקים וקורין זה "זיארא". ובאים גם על קבר רשב"י ורמבה"ן זיע"א, ורוצים לשמוח על מקום קבורתם. והנה במקום מצבת רמבה"ן יסדנו שם בע"ה בכה"ג ובה"מ, ולומדים שם בקבע בשם כל ישראל המתחזקים בירי לומדי התורה, ומאת ה' היתה זאת חנוכת הבית המקדש בכה"ג ובה"מ הג"ל, היא היתה ביום פסח קטן והי' אסיפה גדולה, וקרו ותנו בתורתו של רבי מאיר, ואחרי כן היה ששון ושמחה עד להמליא, וענו כולם ואמרו כן נעשה ביום זה בכל שנה, וכן נזכה לחוות בנוצם ה' בבנין בהמ"ק בב"א. ונקבע יום זה להרבות בשמחה".

י

כרכי הספר התפשטו, כאמור, במהירות גדולה ונתקבלו בברכה ובתודה בכל תפוצות הגולה. אופייני למחבר, לענותותו ושנאתו כל בצע, הוא אופן מכירת

[רמז]

טוביה פרשל

הספר. את הכרכים הראשונים שלח כפי מנהג מחברים לרבנים ונגידים. אך אחר כך, כאשר נוכח לדעת כי לא כל בעל הון הוא גם עשיר בתורה, והספרים ששלח לעשירים ידועים מונחים במדפי ספריהם כאבן שאין לה הופכים, החליט לא לשלוח להם עוד את ספרו. כי לא כתבו למען הכסף אלא שישמש לומדים ומעיינים. בעל „שדי חמד“ הודיע ברבים על החלטתו: לאלה שאין להם צורך בספרו לא ימכור אותו אפילו בכסף מלא, אך לתלמידי-חכמים שהשעה דוחקת להם, ואין בידם לקנות את הספר במחיר שקבע, ישלח אותו גם במעט כסף שלפי דעתם ידם משגת לשלם.

2

שלושים ושלוש שנה ישב על כסא הרבנות בקראסו-באזאר. בשנת תר"ל עלה לארץ-ישראל להשתטח על קברי הצדיקים. כאשר הרגיש כי הזקנה קפצה עליו ולא רבות השנים שנתנו לו עוד עלי אדמות, החליט לעזוב את הגולה לחלוטין ולשוב לירושלים. עיר מולדתו. בה תמוז תרנ"ט הגיע לנמל יפו. המונים יצאו לקראתו לקבל את פניו. אחרי שבועיים של ישיבה בעיר עלה לירושלמה, שם ערכו חכמי העיר קבלת פנים נהדרת לכבודו. ימים רבים לא ישב בעיר. אחרי זמן קצר עבר לחברון. מוסרים כי סיבת יציאתו את העיר היו שמועות שהגיעו לאזניו שראוי הוא להמנות „ראשון לציון“. אחרי הפצרות ושידולים מרובים נאות לקבל עליו רבנות בחברון עיר האבות, שם יסד ישיבה, בה הגיד עד סמוך למותו שיעור בכל יום.

בחדש חשון תרס"ה נפל למשכב ממנו לא קם. בדאגה רבה עקבו חכמי הארץ והגולה אחרי מהלך מחלתו. ערב שבת, לפני הרלקת גר ראשון של חניכה, נפח נשמתו הטהורה.

בצוואה מפורטת פקד על כל הסדרים שיעשו לו, הליותו, וקבורתו. אסר לשאת הספדים. „לא יעשו שום דרוש כנהוג באיזה מקומות שדורשים בשבח המת ובאים לידי הפלגה, והעדרו טוב ממציאותו, אלא ילמדו איזה פרק מוסר בדברים המכניעים לב האדם. אולי יהרהר בחשובה אחד מהשומעים“. כן אסר לפרסם מאמרי הספד בכתבי-העת. הוא הכין בעצמו את נוסח מצבתו: שמו ללא תואר, ושם אמו, ובקשה למי שעובר על קברו ללמוד פרק משניות לעילוי נשמתו.

מכתב שהשאיר לתלמידיו מגלה את עומק אהבתו והתקשרותו אליהם. הוא מבקש מהם להתחזק בלימוד וגם ללמוד למענה. בין היתר הוא מצווה שישלחו את בגדיו לתלמידיו לקרים: „שכל אחד מכם... ילבש אותו בביתו בשבתו על שולחנו באיזה שבת ויום טוב, כדי שיעלה זכרוני לפניכם ואני תפלה לנורא עלילה, שיעלה זכרונו לפניו יתברך שמו, להטיב לכם למען ירבו ימיכם וימי בניכם בשמחה ובשלום, בהשקט ובשלווה“.

גמרא שלמה

גמרא שלמה מסכת פסחים עם שלש מערכות מאת הרב ברוך נאה. חלק ראשון. ירושלים תש"כ.

בשנת תשי"ג הציג הרב מ. מ. כשר הוציא את חדשה של הגמרא שתכיל חילופי גירסאות המצויים בכתבי יד, דפוסים ראשונים ובספרי הראשונים ביחד עם באורים לחילופי הנוסחאות כפי שהם משתקפים בפירושיהם של ראשונים ואחרונים.

בעקבות הצעה זו נטל על עצמו הרב ברוך נאה מחכמיה המצוינים של ירושלים את המשימה להכין כרך אחד של הוצאה זו. במשך שנים הקדיש כל כוחותיו, כשרונותיו ועתותיו לעבודה זו וכעת מונח לפנינו פרי בכוריו: החלק הראשון של "גמרא שלמה" למסכת פסחים.

לכרך המקיף ארבעה עשר העמודים הראשונים של המסכת, שלוש מערכות: חילופי נוסחאות לגמרא על פי עשרה כתבי יד, דפוסים ראשונים וגירסאות בספרי הראשונים, וגלויים להם גם חילופי נוסחאות ברבינו חננאל, רש"י ותוספות המצויים בכתבי יד. המערכה השניה הוא באור הנוסחאות, בו מבוארים כל הגרסאות לאור דברי המפרשים והפוסקים. המערכה השלישית המהווה כמעט ספר בפני עצמו הוא "אוצר הראשונים" הכולל פירושי הגאונים וארבעה עשר פירושים של הראשונים על הגמרא ועל הרי"ף, מהם המצויים עדיין בכתב יד ומתפרסמים זו הפעם הראשונה.

קל לפרט תוכן ה"גמרא שלמה", אך קשה מאד למצוא את המליט המתאימות לתאר את העבודה המאומצת שהרב נאה השקיע בהכנת כרך זה ואת הידיעות והכשרונות הכבירים שהיו דרושים לכך.

המעין בכרך נבהל ומשתומם לנוכח המראית המתגלה לפניו, והוא עומד ותמה: הייכן? האפשרי הדבר שאדם אחד עשה את כל זה, שאדם אחד יבדל יגע ועמל על

כל כתבי היד הללו, בדק ורשם כל חילופי הגירסאות, הסבירים ועקב אחריהם בפירושי ופסקי ראשונים ואחרונים? היתכן שאדם אחד צבר ואסף את כל החומר הרב הזה, ואם גם גדלה יריעת עבודתו, עמד מתוך זהירות על הפרט הקטן ביותר והתעמק בכל קוץ ובכל נקודה? היתכן שאדם אחד לבד בחן כל הפירושים בדפוס ובכתב יד, שקל כל מלה ודייק בכל בטוי? מה רבות הבקאות, ההבנה והמקוריות המתגלות אפילו בהערוך תיו הועירות ביותר! מה מופתי סדור המערכות, ביחוד של חילופי הגרסאות בש"ס, ברבינו חננאל, ברש"י ובתוספות! מסתכל אתה בהמון הגרסאות הממלא כל עמוד ואינך נבוך, מרגיש אתה כאילו יד בטוחה מחזיקה בך ומוליכה אותך מגרסא לגרסא, מהערה להערה ומפירוש לפירוש — זה כוחה של עריכה מופלאה!

אמנם איש אחד עשה כל זה, לבד — בלי עוזרים ומסייעים. הוא המעתיק, הוא המעיר, הוא המפרש והוא העורך. אין זה כי אם ברוך האיש הזה בכשרונות וידיעות כבירים וחזון הוא אהבה ומסירות אין קץ למשימה שנטל עליו.

ה"גמרא שלמה" איננה מפעל ליחיד וגם לא לדור אחד. אך הרב ברוך נאה הוא שהציב את מוסדותיו. הוא רק הוא היה יכול לעשות זאת, ובצדק כותב הרב מ. מ. כשר אשר יום המפעל ואשר חיבר מבוא וצירף הערות לכרך שלפנינו, כי הרב נאה הוא "היחיד בדורנו המוכשר להמשיך ולבצע עבודה כבירה זו".

ואמנם רוצה הרב נאה להמשיך במפעלו. מוכן הוא להמשיך להטות שכמו למשא הכבד הזה, והנה הוא בא אלינו "ותלמודו בידו" לגייס התמיכה הדרושה לכך. מי יתן וימצא כאן מבינים לגודל ולחשיבות המשימה ואשר יהיו לו לאחי-עזר ולאחי-סמך.

מ. פרשל

ט. פרשל

לה: "שני דינים" — הם גם המאפיינים חדושי "חזון יחזקאל".

קשה לתאר את החדושים מבלי להציג מהם לדוגמא לפחות אחד. והרי גרגיר אחד:

דברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין (יז, ה): "אמדתו לשתי מלקיות ולקה ונתקלקל בין בראשונה בין בשנייה פטור. נפסקה הרצועה בשנייה פוטרים אותו. נפסקה בראשונה נפטר ממלקות ראשונה ולקה האומד השני. כפתוהו על העמוד וכתת את המיתרים וברח פטור ואין מחזירים אותו".

ואמנם נכון הדבר שנתקלקל, או נפסקה הרצועה, או ברח אחרי שכפתוהו פטור, מפני שכבר נתקיים בו "ונקלה אחיך לעיניך" — כיון שנקלה פטור. ברם הדבר צריך טעם למה בשנתקלקל אפילו בראשונה פטור גם משניה, וכן גם בברח אחרי שכפתוהו, פטור אף משניה, אפילו כשברח בראשונה, ואילו בנפסקה הרצועה, אם נפסקה בראשונה נפטר רק ממלקות ראשונה ולקה האומד השני? ומסביר הגאון המחבר: "בנתקלקל יש מקום לומר שהמלקות השניות גרמו נמי לאותו קלקול, דמשום ההכאה שלקה נפלה עליו אימתה ופחד מפני שאר ההכאות שהוא עומד להלקות היום על פי אותו אומד, ונתקלקל. גם בכפתוהו על העמוד, הלא כפתוהו או בין בשביל המלקות הראשונות ובין בשביל המלקות השניות. מה שאין כן בנפסקה הרצועה במלקות הראשונות, אין בזה מחמת מלקות השניות כלום, ולכן נפטר רק ממלכות ראשונה ולקה האומד השני".

הדברים הם נהירים ובהירים!

וכתובים הם הבאורים והחדושים לא רק בסגנון צח וזך, אלא גם בטעם, וחוט של חסד, שהוא פרי של עמל ויגיעה לאמיתה ולשמה של תורה, משוך על כל היצירה. בימים אלה מלאו לגאון המחבר שבעים וחמש שנה. יהי רצון, שיזכה הוא ואנשי ביתו לחיים ארוכים, להמשיך פעולותיו הנאות, לראות בהשלמת מפעל-חזונו "חזון יחזקאל", ובפתיחתן וסיומן של יצירות נוספות.

א. חזון יחזקאל

תוספתא למסכתות שבועות-מכות עם פירוש "חזון יחזקאל" מאת הרב יחזקאל אברמסקי. ירושלים תש"כ. הכרך המונח לפנינו הוא אריח נוסף במפעל חייו של הרב יחזקאל אברמסקי: כתיבת פירוש לתוספתא.

את הרעיון לחבר פירוש לתוספתא עורר ברב המחבר, הרידב"ה, כתב לו הרידב"ז להרב אברמסקי, אחרי שהלה לקח לו לאשה אחת מנכדותיו: "חידושיך יפים וטובים — אך לא רק לחידושים ופירושים בודדים בתלמוד ובפוסקים צריך הדור. הרי לפניך שדה הלכה נרחב, שרק מעטים ההולכים בו בימינו אלה, לך ופרוץ דרך בתוספתא".

ומאז, זה בערך יובל שנים, שקוד הרב אברמסקי על פירושו זה, בשנת תרפ"ה, הופיע בוילנה הכרך הראשון — והוא הפירוש לסדר זרעים. מאז המשיך לעסוק בו בכל מקומות שבתו, על אף תפקידיו הצבוריים הרבים, דיניות והרבצת תורה, שאכלו רוב רובן של עתותיו, במשך עשרים וחמש השנים האחרונות נרפסו, מקודם בלונדון ולאחר מכן בירושלים, כרכים של "חזון יחזקאל" ובהם פירושים לתוספתא למסכתות מסדר מועד, נשים, נזיקין וקדשים — ועוד מעט וירושלם כל הפירוש לחמש סדרים.

הפירוש מתחלק לשנים: "באורים" ו"חדושים". בבאורים מבאר המחבר בסגנון צח וקל את דברי התוספתא, החדושים מכילים ברורים מעמיקים יותר, בהם מנמק המחבר פירושו בבאורים, בהם הוא דן בשוני בין הלכות התוספתא ואותן הלכות עצמן כשהן מובאות בתלמודים או במדרשי תנאים, ובהם גם מסביר פסקי הראשונים, וביחוד של הרמב"ם, הנובעים או קשורים לדברי התוספתא. הרב אברמסקי — מתלמידיו ואנשי מחיצתו של ר' חיים איש בריסק — דרך רבו בהבנת התלמוד היא נר לרגליו, דרכי הגיונו, סממני נותחו, ירידה לשיתין של כל הלכה, וזשוף יסודה והפרדתה בעיקרה מן הדומה

טובי פרשל

ניו יורק

למחברת

על שני הספרים

1234567

א.

בהספד שנשא בשנת תקמ"ה, אמר רבי אלעזר קאליר, שהיה רב בזבולדוב, רכניץ וקעלין (קולין), וחיבר ספרי "אור חדש" על תורה, חמש מגילות, ומסכתות פסחים וקידושין:

"שמעתי אומרים בשם הגאון מוהרמ"א ז"ל, כי נח נפשיה של חמיו הגאון אור ישראל מוהר"ש ז"ל פתח להאי פרשתא מהכא, כתיב "וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת ותלית אותו על עץ" (דברים כ"א, כ"ב). ופירש הוא הענין כך, דחטא הוא לשון חסרון כמאמר בת שבע לדוד המלך עליו השלום, "והיה כשכב אדוני המלך עם אבותיו והייתי אני ובני שלמה חטאים" (מלכים-א' א, כ"א). ופירש רש"י אני ובני שלמה חסרים מן הגדולה. א"כ הפירוש, "וכי יהיה באיש חטא משפט מות", שיהיה נחסר מאיש זה משפט מות, שהוא צדיק גמור, ואף על פי כן והומת, ותקשה בעיניך הלא אין מיתה בלא חטא, ומתרץ "ותלית אותו על עץ", עץ הדעת שאכלו ממנו אדם וחוה ונגזר על העולם מיתה".

והנה דרשה זו היא המקור הראשון שבידינו המספר על ההספד שנשא הרמ"א על מורו

וחותנו רבי שלום שכנא מלובלין. הדרשה היא, כאמור, משנת תקמ"ה. הספר "חות יאיר" לרבי אלעזר קאליר, בו נדפסה הדרשה, הופיע בשנת תקנ"ב בפראג.¹

פירוש דומה להנ"ל לפסוק "וכי יהיה באיש חטא משפט מות וגו'" בשם הרמ"א נמצא בספר שנדפס סמוך להופעתו של הספר "חות יאיר", אך שם לא נאמר כי הרמ"א אמר את הדברים אחרי מטתו של רבי שלום שכנא.

וזה לשון רבי אברהם מבוהסלב בקונטרסו "ירח האיתנים" (פרשת כי תצא) שנדפס עם הספר "איתן האזרחי" לרבי אברהם הכהן רפאפורט (אוסטרהא, תקנ"ו):

"כי יהיה באיש חטא משפט מות והומת ותלית אותו על עץ", ושמעתי על זה בשם הגאון מהרמ"א ... שדקדק למה לי תיבת חטא, הל"ל כי יהיה באיש משפט מות, ועוד במ"ש והומת ותלית אותו על העץ אין לו שחר. הן אמת שדרשו חז"ל מזה שכל הנסקלין נתלין (סנהדרין מ"ה ע"ב), והדרשה תדרוש. ותירץ הגאון ע"ד הלצה שמצינו חטא הוא לשון טוהר כמו "וחטא את הבית" (ויקרא י"ד, נ"ב), והיינו וכי יהיה באיש חטא משפט מות, היינו שיהיה טהור ממשפט מות, אעפ"כ והומת, ותלית

משפט מות וגו', הוא כותב: "דרש רבינו האר"י ז"ל על רבינו הרמ"ק ז"ל באשכבתיה "וכי יהיה באיש חטא משפט מות", לשון חסרון, שהוא צדיק גמור ולא נמצא שום חסרון לומר שנתחייב מיתה בעבור חטא זה, כי לא נמצא בו חטא, "והומת", ועם כל זה מת, וזו היא שקשה, לז"א "ותלית אותו על עץ", ר"ל בעטיו של נחש, שאכל אדם הראשון".

"נחל קדומים" לחיד"א נדפס בפעם הראשונה בליוורנו בשנת תקנ"ה - תקנ"ז.

דברי רבי יונתן אייבשיץ בספרו "יערות דבש" הם מקורו של החיד"א. זה יוצא מפורש מספרו של החיד"א "דברים אחדים" שנדפס בליוורנו בשנת תקמ"ח. שם (דרוש כ', לשבת תשובה) מביא החיד"א את הספרו של האר"י בשם "יערות דבש".⁽³⁾

ג.

לפנינו שתי מסורות על דברי-הספד זהים שנשאו שני אנשים דגולים על שני גדולים בישראל, והידיעות הראשונות עליהם שבידינו אינן מזמן המספידים והנספדים אלא מתקופה מאוחרת מאד.

רצוננו לבדוק, עד כמה שידינו מגעת, כמה מן האמת יש בשמועות האלה.

ניתן מקודם דעתנו אל הספד האר"י.

הרב מרדכי הכהן, תלמיד הרב ישראל די קוריאל כותב ב"שפתי כהן", פירושו לתורה, על הפסוק "וכי יהיה באיש חטא

אותו על עץ. ע"ד מ"ש חמשה מתו בעטיו של נחש (שבת נ"ה ע"ב, ושם הלשון "ארבעה מתו"), שהשיא אדה"ר לאכול מעץ הדעת, ע"כ דברי הגאון.⁽²⁾

ב.

והנה אותם הדברים עצמם, שלפי השמועה אמר הרמ"א בהספרו על רבי שלום שכנא, יש מוסרים כי אמר אותם האר"י הקדוש כשהספיד את רבי משה קורדובירו.

רבי יונתן אייבשיץ אמר בדרשה שנשא בז' באדר באלטונה: "והנה האר"י ז"ל בהספרו למהרמ"ק, (דברים כ"א, כ"ב) "וכי יהיה באיש חטא משפט מות", פירוש שיחסר טעם משפט מות, כי לא פעל רע, ולמה ימות, "ותלית אותו על עץ", מחמת עץ הדעת שגזר מיתה, בשביל כך מת" ("יערות דבש", חלק ב', דרוש ט').

דרשה זו של רבי יונתן אייבשיץ, היא כנראה הידיעה הקדומה ביותר בספרים שבידינו על דברי הספרו של האר"י על רבנו משה קורדובירו. ר"י אייבשיץ הגיע לקהילות אה"ו בסוף שנת תק"י ונפטר שם בחודש אלול תקכ"ד. לפי זה נשא את הדרשה הנ"ל בין השנים תקי"א ותקכ"ד. החלק השני של ספרו "יערות דבש" נדפס רק בשנת תקמ"ב בקארלסרוא.

דברי ההספד של האר"י על הרמ"ק מובאים גם ב"נחל קדומים", חיבור של החיד"א על התורה. על הפסוק "וכי יהיה באיש חטא

הרי כאן מעין הדברים שבהספדיהם של הרמ"א והאר"י.

הספר "שנים עשר דרשות" לרבי שמואל יודא קצנלנבוגן, בו מובא ההספד על הרב זלמן כהן צדק, נדפס בפעם הראשונה בויניציאה בשנת שנ"ד. הוא נדפס שנית רק כעבור מאתיים שנה. יש להניח שבמשך מאה שנים או אפילו יותר לפני הדפסתו השניה היה נדיר מאוד.

אולי יש מקום להשערה כי כאשר מסרו מפה אל פה - ביחוד בתקופות שבהן לא היה הספר "שנים עשר דרשות" כל כך בנמצא - את הפירוש הנפלא בפסוק "וכי יהיה באיש וגו'" שבהספדו של הרב שמואל יודא קצנלנבוגן, היו שיחסו בטעות את הפירוש לרב נודע יותר, וכן החליפו הנספד ברב מוכר יותר, וכך נולדו השמועות על ההספדים של הרמ"א והאר"י.

הרי זו דרכן של הבריות. עלולות הן לטעות - בשמועות על פה - ולתלות דברים שנאמרו על גדול אחד בגדול אחר, אשר הוא מפורסם יותר. עדות לכך הן מעשיות ואמרות של חכמים המתהלכות בעם, וכל אחת מהן מיוחסת לכמה גדולים.

הרמ"א על רעיתו גולדא בת רבי שלום שכנא. עיין מאמרי "דבי שלום שכנא מלובלין". ספר יובל "סיני", ירושלים, תשמ"ז, עמ' ת"ש.

(3) ציין לספר "דברים אחדים" האדמו"ר רבי מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש וצוק"ל ב"ליקוטי

"וכי יהיה באיש חטא משפט מות", יאמר הנושא כמתמיה, וכי אפשר שיהיה באיש כזה, איש רשום ומופלג בצדקות וחסידות, כמו שאמרו ז"ל "כלם אנשים" (במדבר י"ג, ג, ועיין ברש"י שם, ובמד"ר ט"ז, ד) כלם צדיקים, "חטא משפט מות", כי עם ש"אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קוהלת ז', כ'), ושם הלשון "אדם אין"). מכל מקום יתפלא איך אפשר שהיה בו חטא שגרם מיתתו, כי ודאי חטא חמור כזה לא היה בו. משיב הנושא לתמיהתו, "והומת, ותלית אותו על עץ", יאמר כי בלי ספק לא נמצא בו חטא חמור כזה, אך מיתתו היתה לאחת משתי סבות: או לסבת עון הדור כאשר אמרו ז"ל במקומות רבים שהצדיקים נתפסים בעון הדור (שבת ל"ג ע"ב), וכמו שאמר הכתוב "מפני הרעה נאסף הצדיק" (ישעיה נ"ז, א')

... וזהו מה שרמזו במלת "והומת", רוצה לומר על ידי אחרים, כי ה' ברוך הוא הפגיע בו את עון הדור. או תתלה מיתתו על עץ, הוא עץ הדעת טוב ורע, שחטא בו אדם הראשון ונקנסה עליו המיתה ועל זרעו אחריו, ויהיה הצדיק הזה מאותם שמתו בעטיו של נחש".

(1) ציין לספר זה ולהספד הרמ"א המובא בו, הרב אשר זיו במהדורותיו של תשובות הרמ"א. ירושלים, תשמ"א, עמ' קמ"ח. הספר "חות יאיר" נדפס מחדש על ידי המלבי"ם בחיבורו "ארץ חמדה".

(2) בקונטרס "ירח האיתנים", מובא גם הספדו של

רבי ישעיה הלוי הורוויץ זצ"ל, בעל השל"ה, היה תלמיד ר' שלמה ר' לייבוש'ס, שהיה תלמיד רבי שלום שכנא מלובלין. רבי אברהם הורוויץ, אביו של בעל השל"ה, היה תלמיד הרמ"א. אילו הרמ"א היה מספיד את רבי שלום שכנא בדברים שהבאנו למעלה, היה בעל השל"ה יודע על כך מפי אביו או מפי רבו או מפי שניהם גם יחד, ולא היה מחמיץ את ההזדמנות להזכיר הדברים כאן בספרו בקשר למובא מ"תיקוני הוהר". היה כותב, בערך, כך: ובדברים כאלה הספיד הרמ"א את רבו וחותנו רבי שלום שכנא. הרי בפרק זה מדובר בהספדים על גדולים.

בעל השל"ה אינו מזכיר את ההספד הנ"ל של הרמ"א. מכאן שלא היה ידוע לו.

ד.

שיקולים אלה מרשים לנו להטיל ספק במהימנות הידיעות על ההספדים של הרמ"א והאר"י, אשר כאמור, הן מתקופה מאוחרת.

אבל כיצד נוצרו השמועות האלה? המותר לנו להניח שיש כאן טעות של החלפה, שהספד שנשא רב אחר על נפטר אחר יוחס בטעות לרמ"א ולאר"י?

הרב שמואל יודא קצנלנבוגן, רבה של פדובה ובן דורם של הרמ"א והאר"י, נשא הספד על הרב זלמן כהן צדק, "רב, חסיד מופלא שהרביץ תורה בק"ק מנטובה"⁵. הוא אמר בין היתר:

משפט מות וגו', ועל הפסוק שלאחריו ממש ההפך מדבריו של האר"י ז"ל בהספדו הנ"ל. הוא אומר על מי שדעתו לתלות מיתת הצדיק לא בחטא אלא בעץ, כלומר באכילת אדם הראשון מעץ הדעת, "לא תלין גבלתו" – זהו דבר גבלה, כדבר אחת הנבלות – "כי קבור תקברנו" – זו המחשבה, לא תעלנה על מסתך, לא במחשבה ולא בהרהור, וזהו "לא תלין", "ולא תטמא אדמתך" – ר"ל גופך שקרוץ מאדמה, לא תטמאנה במחשבה כזו, אבל יש לך להאמין שאין מיתה בלא חטא...

רבי מרדכי הכהן לא רק שכותב ממש את ההפך מדברי ההספד המיוחסים לאר"י, אלא מגנה בהריפות הדעה המובעת בהם. אם האר"י היה באמת מספיד את הרמ"ק בדברים שהבאנו למעלה, מקובלי צפת שבדורו היו יודעים על כך, ורבי מרדכי הכהן, שנמנה עליהם, לא היה כותב מה שכתב, ולא היה מתבטא כפי שהתבטא.

נדון כעת בהספדו של הרמ"א.

בעל השל"ה כותב בספרו ב"מסכת תענית", בפרק "דרוש להספד מיתת צדיקים ולחורבן ב"ה": "וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת ותלית אותו על עץ", בתיקונים פירש זה הפסוק על מיתת צדיק, זהו כי יהיה באיש, אין איש אלא חשוב, ואמר ותלית על עץ, כלומר לא תחשוב שיהא בן מות, רק מצד שכל אדם מוכרח למות, מסיבת עץ שאכל ממנו אדם הראשון וגרם מיתה לעולם"⁴.

באחד מביקורי בספרית ליובאוויטש סיפרתי לספרן
הרב יצחק וילהלם על חיפושי, והוא הפנה תשומת
לבי ל"ליקוטי שיחות" (הנזכרים בהערה הקודמת)
בהם מדובר על הספר האר"י. האדמו"ר מזכיר את
דברי השל"ה, אך אינו מסמן את מקומם
ב"תיקונים". יש אצלו מראה מקום ל"תיקונים". אך
ציון זה מתייחס למובאה ב"עדות דבש" ולא למובאה
שבשל"ה.

4) לפני שנים חיפשתי ב"תיקונים" את המובאה של השל"ה ולא מצאתיה. אך לא ראינו אינה ראייה. לרגל כתיבת מאמר זה התחלתי שוב לחפש ב"תיקונים".

(5) לשון ר' מרדכי גירונדי ב"תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה".

זוטות

מאת מוביה פרשל

„סגר את יומי“

הביטוי „סגר את יומי“ במובן „בא עד קץ חייו“, „נפטר“ הוא נדיר ביותר בספרותנו. א. בן-יהודה במלונג, ערך „סגר“, מביא שלוש דוגמאות לשימוש מליצה זו מספר „יוסיפון“¹ ואחת מספר „דברי הימים למלכי צרפת ובית אוטומאן התוגר“, לרבי יוסף בן יהושע הכהן.² נוסף, כי רבי יוסף הכהן השתמש בביטוי זה גם בספרו „עמק הבכא“ (עיינן, למשל, מהד' מ. לטריס, קראקא, תרנ"ה, עמ' 108: „בימים ההם סגר מלך נאפולי את יומו...“). המליצה מופיעה גם בנוספות ששת „המגיה“ על ספרו של ר"י הכהן (עיינן המהדורה הנ"ל, עמ' 174: „...סגר יומו פיליבירטו עמנואל, ועוד“).

הביטוי בא, כנראה, למחבר ה„יוסיפון“, יהודי איטלקי בן המאה העשירית, מן הספרים הלטינים בהם השתמש ומהם העתיק. בלטינית המאוחרת מצוי ביטוי זה³ ממנה עבר לכמה לשונות אירופה⁴ ובשפה הגרמנית הוא עדיין שגור מאד.

נראה היה לומר שביטוי זה מיוחד לשלושת המחברים שהזכרנו, התלויים במידה מסויימת אחד בשני. ספר „יוסיפון“ שימש דוגמא לר"י הכהן, והוא עצמו מצוי היה אצל ספרי תולדה בלטינית ולשונות זרות אחרות מהם העתיק וחירגם. „המגיה“ של ספר „עמק הבכא“ דרך בעקבות מחברו ומילא אחריו.

הדעת גם נותנת, שאם יש עוד ספר או ספרים המשתמשים במליצה זו, ודאי שמחבריהם, לא רק שהושפעו מן הספר „יוסיפון“, בו מופיע הביטוי רק מספר פעמים, אלא גם, ובעיקר, מצויים היו אצל לשון וספרות לעז בהן הוא היה שגור. סופרים אחרים מה היה יכול להגיעם להניח לשונות שונות של „למות“ המצויות מכבר באוצר המלים שלנו, ולתפוס לשון שאיננה ידועה כל כך והיא יוצאת דופן בשפתנו? ברם בזמן האחרון נתקלתי בביטוי זה במקום שלא פיללתי למצוא אותו. דהיינו, בדברי חכם שהיה חי בעולם הערבים, אשר בלשונם, כך נדמה, לא היתה רווחת מליצה זו. הכוונה לרבי אברהם בן הרמב"ם. הוא כתב רבים מדבריו בערבית. ב„מלחמות ה'“, שהוא כתבו בעברית, הוא אומר על רבי דניאל הבבלי: „...ואחר כך חלה וסגר יומו ב' דמשק“ (מהד' ר. מרגליות, תשי"ג, עמ' נה).

מה דאז ר' אברהם — אם אמנם משפט זה כצורתו יצא מקולמוסו — לבחור דווקא בביטוי בלתי-רגיל זה, אשר, כנראה, הגיע אליו דרך ספר „יוסיפון“.

(1) הדוגמה האחרונה מן ה„יוסיפון“, המובאת על ידי בן-יהודה טעונה עדיין בדיקה בדפוסים השונים של הספר (עיינן מהדורת ירושלים תשס"ו, עמ' קנז). מלבד אלה נמצא עוד ב„יוסיפון“ „ימיו הוסגרו“ (המהדורה הנ"ל, עמ' כח), והוא מובא על ידי בן יהודה בסוף ערך „סגר“, געיר כאן עוד על הביטוי: „ויסגר פתח חייו בימיו וימת“ (המהד' הנ"ל, עמ' עג).

(2) בעוד שביחס ל„יוסיפון“ ציין בן-יהודה כל המשפטים בהם מופיע הביטוי „סגר יומי“, בחר מספרו של ר"י הכהן רק דוגמא אחת. יש שם עוד, עיינן למשל, מהדורת יוסף כהן צדק, דף ב, ב.

(3) עיינן: Mittellateinisches Woerterbuch II. Lfg. 5, Muenchen: 1973, p. 690.

(4) seine Tage beschliessen, to close one's days, chiudere i suoi giorni.

פ"נ
אבינו ראשנו
שייף עייל ושייף נפיק
ולא מחזיק טיבותא לנפשיה

ר"ח ז' שבט תש"ב
לפנינו מנחת אלום הוצק חן בשפתותיך על כן ברכך אלהים לעולם
ר"ח ז' שבט תש"ב
לפנינו מנחת אלום הוצק חן בשפתותיך על כן ברכך אלהים לעולם

הרב **טוביה פרשל** ז"ל

בן ר' משה ז"ל

נכד הג"ר יוחנן פרעשיל זצ"ל

אב"ד סניאטין - גאליציה

ט וב עין - איש הספר - יודע בפרוטרוט
דברי הקורות, משכיל על דבר אמת,
מונה שוקל וסופר שושלת הדורות

ו קולע בקולמוס אל השערה -
כל מאמריו מזוקקים, גם הולך למסעיו
לחקור גנוזי קהילות וספרים עתיקים

ב דקדוק ובמתינות, תפילותיו כמונה מעות
אהבת התורה וחכמיה - שפתותיו דובבות

י שראל עמו אוהב - הם הם בניך
ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך

ה וי אריאל אריאל - ארץ ישראל בלבו בוערת
יתיו מתיך נבלתי יקומון -
עם סוכת דוד חנומלת

נולד כ"א אלול תרפ"ב -

נפטר כ"ב טבת תשע"ד

והובא למנוחת עולמים כ"ג טבת תשע"ד

ת. נ. צ. ב. ה.

הרב **טוביה פרשל** ז"ל

The way we were...

This article was originally published May 13, 1960

Men And Books

By Tovia Preschel

It was in the summer of 1948. I was being transferred from a camp in the central sector of Israel to the northern front. On my way I had to pass through Petah Tikva. I considered visiting Rav Isser Zalman Meltzer. He had been wounded during the siege of Jerusalem and was convalescing in the home of his son-in-law Rabbi Y. M. Ben Menahem of the Beth Din of Petah Tirka.

I was reluctant. Mentally I was not prepared for a visit to the Gaon. At that time I was living in military camps, removed from the tenets of the Torah. Not the *sefer*, but the gun was the steady companion of the soldier. Once we had learned: "*Kol Haosek Et Torah Bahalla...*" Whoever studies the Torah at night G-d endows him with grace during the day" (*Chagiga* 12b)...now we were taught: "Surprise attack by night may bring victory at dawn." Once, one had tried to make headway through the difficult pathways of a *sugya* - now we were trained to creep through the entanglements of barbed wire fences.

By the time I arrived in Petah Tikva I had overcome my reluctance and started out for the house of Rabbi Ben Menahem. In 1948, Petah Tikva, though already one of Israel's largest towns, was much smaller than it is today, and everyone whom I asked was able to direct me to the house of the rabbi.

It was a humble and modest home, but full of warmth and friendliness. Rav Isser Zalman was reclining on a couch, his wounded leg resting on a pillow. Although he seemed to suffer some physical pain, his talk was affable and animated. His wife was sitting at the table. In front of her was a small pile of sheets of paper. Some of the sheets had been used for wrapping purposes, and by smoothing them she made them suitable for writing. She was copying Rav Isser Zalman's Torah, preparing for print another volume of the *Even HaEzel*.

The cooperation of Rav Isser Zalman's wife in his work was well known. In the introduction to the *Even HaEzel* (vol. 3) Rav Isser Zalman expresses his gratitude to her for the invaluable help she had rendered him by copying and preparing his writings for the press and by supervising the printing and distribution of the books. However, "*Eino Doma Shenia L'vitya*" seeing it with your own eyes is different from reading or hearing about it. Since then I was often led to reflect: Rav Isser Zalman was the greatest and oldest Rosh Yeshiva of all Roshai Yeshivos, who had been a teacher in Israel for sixty years; did he really have to employ his wife to copy his *chiddushim* and help prepare them for the press. He had hundreds, nay thousands of students, every one of whom would have been happy and would have felt it a privilege to be able to assist him. Why did

he not avail himself of their services? Was it because he avoided at all times being served and waited upon by *talmeidi chachamim*? These thoughts and memories came back to me not long ago while reading Rabbi Sh. Y. Zevin's essay on Rav Isser Zalman Meltzer in the new edition of his book *Istim Vashitot*. The first edition of the book contained essays on eight *Gedolei Torah*: The Netiv, Rabbi Chayim Brisker, the Rogachover, Reb Meir Simcha, Rav Kook, Reb Chayim Oizer, Reb Moshe Mordeche Epstein and Reb Boruch Ber. To the new edition, two essays on the Chazon Ish and Reb Isser Zalman were added.

In Rabbi Zevin's essays only little space is accorded to events relating to the outer life of the personalities he describes. In the main they present an exposition of their approach and method in the study of the Halacha. By analyzing their *chiddushim* and baring the principles which underlie them, Rabbi Zevin brings to the fore the particular contribution of each Gaon to the understanding of the *Halacha*. Occasionally characteristic anecdotes illustrating in a more concrete manner certain basic attitudes of these Gaonim towards problems in *halachos* are interwoven with the exposition.

Written in the brilliant and lucid style for which Rabbi Zevin is famous, each of these essays is a masterpiece in the full sense of the word.

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

Page 19

JEWISH PRESS

Friday, May 20, 1960

Recently I received a biography of Rabbi Ya'akov of Lissa, the "Netivoh" written by Abraham Yitzhak Bromberg. Bromberg, a Rabbi from Poland now residing in Jerusalem, is the author of a number of studies on the Yerushalmi. For the last fifteen years he has devoted himself to the writing of biographies of Hassidic and Rabbinic authorities. His numerous books in this field constitute a small library, which is a veritable storehouse of information on Jewish-religious leadership in Eastern Europe during the last century.

Rabbi Ya'akov Lorberbaum, the "Netivoh", was born in Galicia. After his marriage he settled in Stanislaw where he engaged in business. Economic difficulties forced him to accept a position as rabbi. After having served two communities in Galicia he received a call to Lissa in the province of Posen. He stayed there a number of years and then returned to Galicia. He died in Strzyzow on the 25th of Iyar 5592 (1832).

The author of many books, Rabbi Ya'akov gained fame, especially through his "Havoah Daath" on Yore Deah, "Netivoh Hamispat" on Hoshen Mishpat, wherein he critically examines the views of the "Ketzoth Hahoshen", who in turn refuted the criticism in his "Meshovev Netivoh", "Beth Ya'akov" on Ketubot and Even Haezer, and "Me'kor Hayim" on the laws of Passover. His Siddur "Derech Hahayim" was often reprinted. So was his famous will, wherein he forbids the use of the title "rabbi" on his epitaph, claiming that he may not have been worthy of it.

There are extant biographies of the "Netivoh", among them the fine essay by Louis Lewin in his "Geschichte der Juden in Lissa". Bromberg has of course made use of all of these. He has, however, also collected a wealth

sonality of Rabbi Ya'akov of Lissa.

A separate chapter is devoted to the method of study of the "Netivoh", wherein, among others, passages of his polemic with the "Ketzoth" are described. Absent, however, is a general characterization of the different methods of these two "Sare Hatorah". May I, therefore, quote, in translation, a few words from a short essay by my teacher and master, Rabbi Nahman Shelomo Grynspan, which gives just a characterization: "Yosef Caro has given us in his Beth Yosef a precise and concise digest of the Pesakim of the Rishonim, omitting the intricate discussion which had led them to their views. Similarly the "Ketzoth" has presented in condensed form the gist of their Hiddushim and theories; he also employs their theories to trace a trail through many a difficult Sugya, while the Ketzoth's strength is thus essentially in the development and synthesis of the views of the Rishonim, Rabbi Ya'akov of Lissa excels in analysis. He penetrates deeply into every Talmudic theme and dissects and resolves it into its components, baring thereby its innermost principles. While the "Ketzoth" pleases us with the beauty of the structure of his ideas, the "Netivoh" may sometimes "hurt" us with his incisive and penetrating analysis; we are however compelled to bow to his invincible logic" (The essay was published in the miscellany "Iyyim", London, 1928).

Throughout his book Rabbi Bromberg quotes abundantly from the responsa of Rabbi Ya'akov of Lissa, many of which are contained in the books of his contemporaries. May we remark in connection therewith that several responsa by Rabbi Ya'akov of Lissa were published by Jacob Freimann before World War II (See Freimann's biography nos.

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

1

Of all prizes in Israel, the most coveted one is the State Prize distributed annually on the Day of Independence, to persons who had made outstanding contributions in diverse fields of science, scholarship, literature and art. Four years ago, a prize for rabbinic literature was instituted, and the first recipient, the "Hathan Bereshith", was Rabbi Yeheskel Abramsky, formerly head of London Beth Din. He was awarded the prize for his monumental commentary "Hazon Yeheskel" on the Tosefta.

Thirty-five years ago the first volume of "Hazon Yeheskel" was published. Since then the author has continued to work on it without interruption. Numerous volumes on different Sedarim have appeared in the meantime, and the work is now well on its way towards completion.

The latest volume, "Hazon Yeheskel" on Nazir, published a short time ago in Jerusalem was recently received in New York. It is a great work, written by a great man, the like of whom there are not many in our generation.

2

It was in the spring of 1930. The G. P. U. were knocking on one of the houses in a Moscow suburb. They had come to arrest Yeheskel Mordechovitz, also known as Yeheskel Abramsky.

His sin was being a rabbi. Not a small sin in Soviet Russia in the 1920's. In the beginning of the 1930's, when the anti-religious drive of the Communist Party was in full swing - it was considered a grave crime.

3

In the dark cell of the "Lubianka", the rabbi's mind is agitated. He thinks of his wife and children who come daily to the gates of the prison to bring him food. Daily they make the rounds of party and government offices to beg and to ask for his release.

His thoughts wander back to the near past - which now seems far, far away, because wars, revolutions and pogroms divide it from the present. There pass before him his years of study in Telz, Mir, Slobodka and Vilna. He was an "Iluy". His great teacher, Rabbi Hayim of Brisk, had prophesied for him a brilliant future. Still very young he had resolved to add a new and important layer to rabbinic literature, to dedicate himself to the writing of a commentary on the Tosefta.

Soon he began to realize his ambition. Wherever he served as

of forty, he had already completed the commentary on two Sedarim. In 1925 there appeared in Vilna, "Hazon Yeheskel" on Zeraim. It was acclaimed by scholars and students. From nearby Poland he received words of encouragement to continue with his work. At that time, however, he was slowly forced to leave the tent of the Torah - to take his place at its gates, in its defence. The anti-religious campaign of the Communist regime was daily gaining force, and Rabbi Abramsky felt called upon to rally to the defense of the faith of his people.

4

He remembers. It was in the early 1920's. A cold winter night in Minsk. At the light of a candle he sat bent over a Gemara. A storm was raging outside.

Opposite him, in front of a factory building a Jewish watchman was on guard. He was clothed in rags and was shivering from the cold.

The rabbi opened the window. "Reb Yid", he called to the watchman. "Come into my house and warm yourself at the Samovar. In a night such as this, you may certainly leave your post for a short time. No thief would venture out in such a storm and frost."

"Rabbi, you are mistaken", came back the watchman's answer. "Just such a night, thieves are prone to exploit, thinking that the guard might leave his watchpost."

Much had the rabbi learned from his revered teacher, Rabbi Hayim of Brisk; and much did he learn that night from the simple watchman in Minsk.

At a time when storms are raging in the world, at a time of crises and revolutions, let no Jew imagine, least of all a rabbi, that he may leave, even for one moment, his post of duty. Let him not think: The nations are busy among themselves and they will not harm us. No, much, much bigger is the danger, then and much more vigilance is needed.

In that night Rabbi Abramsky realized, although it was not yet clear to every one, what course the regime would take, that he would know in his rabbinate, neither peace nor quiet.

And on the day he was called to serve as rabbi of Slutsk, and the Red Flag, the Hammer and the Sickle were flying over the town, his mind was made up, to stand on guard of his people, not to abandon it, not to yield, nor to

Friday, May 27, 1960

The G.P.U. knew a great deal of the "counter-revolutionary" activities of the rabbi.

They were very well informed of his endeavours to persuade Jewish youths to permit him to arrange a religious ceremony at their weddings.

They also knew that, together with Rabbi Shlomo Yosef Zevin, then rabbi of Novozipkov, he had published in 1928 a Torah journal by the name of "Yagdil Torah". The publication of such a journal in Soviet Russia, in the eleventh year of the October Revolution, presented a call of encouragement to rabbis throughout the country to carry on their bitter and desperate struggle against the poisonous propaganda and anti-religious drives of the Yevsekizlia.

There was much, however, which they did not know. Did they know, for example, that the rabbi paid from his meagre salary a man, to pass every Friday afternoon through the streets and the marketplace, and whisper into the ears of Jewish tradesmen and workers: "Sabbath, the Queen, is approaching. Close your shops."

Neither did they know, that in nearby Grozova there lived a Mohel. He too, received from the rabbi part of his meagre salary. Whenever a son was born to a Jewish family in the neighborhood, the rabbi and the Mohel visited secretly the mother, and implored her to let her son be initiated into the covenant of Abraham.

Such as these, were the "crimes" of the rabbi.

From the "Lubianka" he was transferred to the "Butika", the central prison of Moscow, and from there he was sent to Siberia—to hard labor.

International intervention effected his release. He was expelled from Soviet Russia, and settled in London where he became rabbi of the "Machsike Hadaath". After a short time he was appointed head of the London Beth Din, in which capacity he served until his retirement in 1951.

The Beth Din of London is the central Jewish court of the British Empire. To it are addressed all difficult cases and problems from all the domains of the British Crown.

During World War II it remained the only major Beth Din in Europe. In addition to the many arduous problems arising from the war, questions and enquiries from different countries, which in normal times

attention of the rabbinates in Eastern Europe, were brought before it, and it was to Rabbi Abramsky, to whom fell the main task of solving them.

London was "blitzed", bombs rained on the East End, but Rabbi Abramsky remained at his desk. The Beth Din was bombed—yet it continued to work.

Dayan Abramsky's tasks were not confined to the "Beth Din Stub." In his home he was consulted privately, by the important and rich of the community, members of the English nobility and aristocracy, as well as by the lowly and poor, by the small tradesmen from the "Lane" and the market-women from Hessel Street.

Rabbi Hayim of Brisk was his ideal, and the personality of his revered teacher guided him in all his decisions.

Rabbi Hayim of Brisk and his father Rabbi Yosse Ber were Geonim, not only in Lomdes but also in Hessed. They employed their genius to promote the welfare of their people. Numberless are the stories of their ingenious devices to help their fellow men, without letting them experience the indignities, which are the usual portion of the recipients of alms.

Rabbi Abramsky walked in their foot-steps.

An old woman came to him with a Shafle on a chicken. The chicken was "treif". The woman was poor. The rabbi returned to her the chicken and with it, ten shillings. She refused to accept the money. Rabbi Abramsky rose from his seat, his face took on an expression of seriousness and anger, his voice grew harsh: "Idene, Ich bin a Row", he turned to the woman, "I told you that chicken is treif, and this is a Pesak Din. Now I tell you to take the money, and this too, is a Pesak Din. Both decisions you have to accept".

This is Rabbi Abramsky the Dayan. There are, however, additional aspects of his personality. (Concluded next week)

For Your Simcha

JOE KING

and his

ORCHESTRA

375 CLIFTON PLACE

Brooklyn, N. Y.

MAin 2-7679

by Tovia Preschel

(Continued from last week)

7.

In addition to his many tasks in the Beth Din, he lectured extensively. Three times a week he would give a Gemara Shiur in different parts of London. He put his heart and soul into these Shiurim, conscious that they were for many the only opportunity to "learn". His brilliant explanations interspersed with Musar and bon-mots, enraptured the large audience, who frequently would recite together with him the Gemara with its particular Nigun.

Once he said: "A Jew comes to Shul, not only to pray and thank G-d, but also to unload some of his worries and anxieties". Rabbi Abramsky regarded his Shiurim, not only as a means of spreading knowledge, but also to bring spiritual solace and refreshment to his fellow Jews. His discourses sprung not only from his mind, but came forth from his heart, and therefore always found eager and attentive listeners.

From his manifold tasks in the Beth Din as Marbitz Torah, he "stole" time to devote himself to the writing of his commentary on the Tosefta.

Deep in the night and in the early hours of the morning he would sit studying at his desk, his voice outting through the stillness of the house. Suddenly he grows silent. Buried in thought he remains sitting at the desk or paces the room. For weeks he would search for the solution of a problem, and after having found it, examine and re-examine it, until - to use an expression of his own - "es spielt vi a Fidel".

8.

He looked forward to the days when he would be able to devote himself entirely to his commentary on the Tosefta. In 1951 he

reached the age of sixty-five and was pensioned. He settled in Jerusalem to live there "by himself, with his family and his Sefarim".

However, he was not able to sever himself completely from obligations to the community. Soon after his arrival in Israel, he was drawn into the work of the Vaad Hayeshivoh, on whose behalf he had been extremely active in Great Britain and was asked by the Slobodker Yeshiva in Bnei Berak to give Shiurim. A short time later he became one of the leaders of the Hinnuch Atzmai. He also participated in the sessions of the Moetzeth Gedole Hatorah of the Agudath Israel, though he never identified himself with any particular party.

And thus he continues to divide his time between Zorche Zibbur and the writing of his commentary, which has two parts: *Shurim*, which present concise and precise explanatory notes, and *Hiddushim*, an analysis of the words of the Tosefta and of the view and decisions of the Rishonim, based and deduced from them.

Much scholarship and spiritual endeavor has gone into "Hazon Yeheskel", but also much material hardship. Not all volumes were printed with the aid of sponsors, many of them were paid for by his own hard-earned savings. "For eight years I had not bought myself a new dress" — the Rebbetzin told me once.

Once on a visit to the Jewish museum in Budapest I was shown a Parocheth, which reputedly was made from a dress, the Empress Maria Theresa had donated to a Jewish community for that purpose. I do not know whether this community had really made use of the Empress' garment to cloth in it our Law. I know, however, of Parochoth for the Torah, made of dresses . . . which Jewish women did not afford themselves to buy. The volumes of "Hazon Yeheskel" are, indeed, a beautiful Parocheth for our Torah.

Liebbard, President; Elieser Ma-
imon, Vice President; Leibel
Schwartz, Vice President; Nor-
bert Deutsch, Treasurer; Morde-
chai David Ausch, Secretary;
Jacob Engelman, Gabai; Samuel
David Taub, Gabai; and Moshe
Ackerman, Gabai.

REMINDER: FOURTH OF JULY WEEKEND

We are pleased to inform you that many Chaverim have already made their reservations for our Fourth of July weekend at the Empire Hotel in Farndale, New York.

For additional information, contact: Poale Agudath Israel of America, 147 West 42nd St., New York 36, N. Y. HO 6-0814

For Your Simcha

JOE KING

and his

ORCHESTRA

375 CLIFTON PLACE

Brooklyn, N. Y.

MAin 2-7679

(Continued from last week)

"Areshet" has become the talk of the "Hebrew Book Row" in Essex Street. It is the new annual of Hebrew booklore published by Mosad Harav Kook, and it undoubtedly deserves the warm welcome it has been accorded.

Its editors, Yitzhak and Rafael and Naftali ben Menahem have succeeded in enlisting the collaboration of some of the best bibliographers and scholars throughout the world, and every page of the two volumes which have appeared so far, is crammed with information that is a delight to every bibliophile.

Rafael, Religious-Zionist leader and director of Mosad Harav Kook, is a writer of rank, specializing in the study of the history of Hasidism and of Religious Zionism. Ben Menahem, a disciple of the late Abraham Freimann, dean of Jewish bibliographers in our time, is the author of penetrating studies on the Ezra of works on Hungarian Jewry and its literature of of numerous bibliographical compilations. A frequent traveller, he is "at home" in all major libraries in Europe.

Volume II, which appeared recently, opens with a bibliography of Maimonides' Treatise on Logic, compiled by J.I. Dienstag, the learned and able librarian of Yeshiva University. His bibliography lists not only all original editions, translations and commentaries of the "Milloth Habigayon," but also notes, articles and studies written about them. It is a by-product of a much larger work on which Dienstag is at present engaged, viz: the compilation of an index to the writings of Maimonides, which would serve as a guide to all sayings and views of the great sage, and views are elaborated, explained or critically examined.

Meir Benayahu, a son of Chief Rabbi Nissim, writes on the six

movements from abroad, will take place in Israel from July 22 until August 25th, 1960.

The participants will spend a week at Sha'albim, and another week in Jerusalem, hearing lec-

(Continued on Page 23)

and homes the light of Sinai shone with Bride with proud song and humble with optimistic symbolisms of fire and shadow. All round, their neighbors, zing public houses, and their tipsy in the streets and mingled with the re the voice of a beaten woman rose a Covenant was among the revelers remained a chosen race, a peculiar esteemed at least from the grocer in from the waters of animalism by is" (L. Zangwill).

teenth century Safed scholar Rabbi Hiyya Rofe, and his book "Mase Hiyya," Benayahu, though very young, is one of the foremost living Sephardic history scholars. His many studies published so far, including the monumental book on Azulai, seem to be only the beginning of great and valuable volumes on Sephardic communities and literature, which he will without doubt yet contribute to Jewish scholarship.

J. Rosenthal from Chicago contributes a bibliography of anti-Christian polemics until the 18th century. The study of anti-Christian polemics is a specialty of Rosenthal, as evidenced by some of his recent publications; his extensive treatment of the subject comes, therefore, as no surprise.

"The Translation of the Talmud into German," by the late Lazarus Goldschmidt is an account of this work by the translator himself. I knew Goldschmidt very well and he often told me of the scepticism and obstacles he had encountered, when he first undertook the translation of the Talmud. Much of what I had heard of him, I have met again in the now published account, which was rendered into Hebrew by Dr. Yisrael Eldad-Scheib, former theoretician of the "Fighters for the Freedom of Israel" (Stern group) and "King of Hebrew Pamphleteers."

Rafael gives a description of the editions of the "Shivhe Hahe-shet" and its Yiddish translations. Another study of his deals with a very early work by Salomon Buber. Ben Menahem contributes descriptions of manuscripts in the possession of Mosad Harav Kook, as well as of some in European libraries referred to in the articles by Dienstag and Rosenthal.

Z. Benedict, student and historian of the Halachic literature of the Provence, presents us with a fine essay about Meir Ish Shalom (Friedmann), the famous Midrash scholar. Attached to it are addenda to the bibliography of Ish Shalom, which Benedict had published several years ago in "Kiryat Sefer."

Lack of space does not permit us to enlarge on the other studies of the volume. We will mention them only briefly: E.Z. McAmid: "David Kimhi's Commentary on Psalms"; H. Yalon: "Chapters from Salomon Almo's Measef Lechoi Hamahanot"; N. Alchay: "Hebrew Manuscripts of Valladolid"; M. Canane: "Asir on Worms and his Disciple Elakim Carmoly"; G. Kressel: "Palestine in the Mirror of Hebrew Journalism"; S. Weingarten: "An Index to Maeyar Zeddo Zeemle"; R. Margulies: "Bibliographical Remarks"; C. Roth: "A List of Books from Manasseh Ben Israel's Stock" — an additional leaf to the biography of the rabbi-savant-statesman-printer, published by C. Roth many years ago; A. Scheiber: "An Illuminated Medical Mahzor in Hungary"

Applicant's address: 84-14 Aldrich St., Forest Hills, Queens, New York

June 5, 1960

NOTICE is hereby given that a public hearing in the above matter will be held before Examiner Albert A. Yalon, at the office of this Commission, 100 West 42nd Street, New York 36, New York, on June 29, 1960, at 10:00 a.m. Any person desiring to

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

Rabbi Hayim Yehoshua Kasovsky who died recently at the age of eighty-eight, was one of the many great and brilliant scholars with which Jerusalem was blessed in the last generation.

His many monumental books, the concordances of the Mishna and the Targum Onkelos, as well as the not yet completely printed concordances of the Tosefta and the Babylonian Talmud, have

RABBI HAYIM Y. KASOVSKY

served as important guides in many a field of Jewish learning, and grace the reference shelves of every important Jewish library.

Of Kasovsky it may truly be said, that while the world of Jewish scholarship depended on his erudition and learning, he himself subsisted materially on a "Kab Harubin."

During his long life he was constantly harassed by worries, and many a time while his books were accorded an enthusiastic welcome, he suffered acute want, which paralyzed him spiritually for long periods and prevented him from continuing his work. "Ani Mebaleh Eih Hazeman, Yehazeman Mebaleh Othi" (with inactivity, grown out of despair and want, I kill my time, and time wears me out)—he wrote to his friends with bitterness.

In later stages of his literary activity, he received from various sources some financial aid and support, but these seldom gave him the economic security he so sorely needed and wanted.

In penning down a few words on Kasovsky's life and achievements, I ought to discard the conventional type of description of great scholars: He was an *Hui*, but he was a *Mathmid*. With reference to him, I shall have to use these words with certain qualifications. He was an *Hui*—certainly! His enquiring and sharp mind, however, could not be tied down to a single field or subject. While yet a very young man he contributed to the "Hab. atzeleth" and to "Or Torah," and published several books, among them, novellae on the Talmud, a book on Hebrew grammar, a plan for a new commentary on the Jerusalem Talmud, and a treatise on mathematics. He was a *Mathmid*—no doubt, Days and nights he would spend in uninterrupted study, hardly partaking of any food. But there were also days when he was very far from being a *Mathmid*. In those days

ly describes him — the "enfant terrible" of Jerusalem, the "Sittler" par excellence.

Why is it necessary to say a special prayer for the peace of Jerusalem? "Hapores Sukkath Shalom Aleinu, Veal Kol Amo Yisrael Veal Yerushalayim?" Replied once somebody jokingly: "Because in Jerusalem heated arguments, conflict and discord are not infrequent." Heated arguments and discord were not absent either in the days of Hayim Yehoshua's youth. The Jewish population of the city was divided into old and young, old settlers and new-comers, Sefardim and Ashkenazim; and latter in Perushim and Hasidim, both of which were composed of different *Kolelim* and factions — and thus there was ample opportunity for friction and collision.

Young Kasovsky was not only a "Kol Bo", a man of wide and varied interests, but also "Yado Bakol Yeyad Kol Adam Bo"—his hand was against every man, and every man's hand upon him. Whenever and wherever there were heated arguments or clashes between the various groups and factions in the city, he was sure to be there and to make his presence felt. Kasovsky was always either giving or receiving *Klep*; no difference whether it was in the street, Shul or Mikva. Neither was it rare to see him in Shul benching "Gemil" for having succeeded in evading or fending off a portion of blows intended for him.

There were noble people in Jerusalem, who viewed with regret and apprehension the doings of the young man. Here he was the son of the old age of Reb Avrohom Alie, the venerated Dayin of the Ashkenazic Beth Din; an *Hui* and *Mathmid*, the darling of Rabbi Shmuel Salant, who gave rise to great hopes — and yet! There was only one solution: To interest the young man in a task large enough to tax and absorb all his extraordinary abilities and overflowing energy. Among the people who took a benevolent interest in young Kasovsky was Y. Shachovitz. He tried to impress upon the young man the importance of compiling a concordance of the Babylonian Talmud. At long last he succeeded. Young Kasovsky declared himself ready to undertake this great and gigantic task.

(Continued next week)

Rio City Council Backs

Israel on Trial of Eichmann

RIO DE JANEIRO — The City Council of Rio de Janeiro has adopted a unanimous resolution in support of Israel's stand in refusing to return Nazi criminal Adolf Eichmann to Argentina. The resolution expressed the hope

19 • JEWISH PRESS • Friday, July 1, 1960

by Tovia Preschel

(Continued from last week)

A concordance of the Talmud might serve many purposes, not only that of a reference guide whereby a word or an expression in the Talmud can be easily found. It should be of exceptional value in ascertaining the correct reading or meaning of many an expression or phrase. This would be achieved by comparing the doubtful reading or the word about whose meaning we are in doubt, with all other places in the Talmud where it is used. The concordance would also be of help in the correct usage of the Hebrew language. The complete listing of every word in its various forms and in all contexts in which it appears, furnishes us with the information, in what grammatical form and in connection or reference with what noun, pronoun or adjective a certain verb may be used.

It is for this reason that the compilation of a concordance of the Talmud has been advocated by scholars, among them Meir Ish-Shalom (Friedmann), the well known editor of Midrashim, who in 1898 published in "Hashiloah" an article, wherein he stressed the importance of a concordance for the study of the Talmud.

Normally, in such an enterprise, tens of scholars and researchers would have to be employed, and in addition thereto: secretaries, hundreds of index boxes and millions of index cards. Moreover, even then, we would not have been assured that this staff would be able to accomplish the task.

Hayim Yehoshua Kasovsky undertook this task single-handed, and he accomplished it. The little Jew from Jerusalem — he was of very slight physical stature — compiled concordances of the Mishna, Targum Onkelos, Tosefta and the Talmud Babil, though he did not live to see all of them published in their entirety. He compiled them without the aid of assistants, researchers, hundreds of index boxes and millions of reference cards. Long strips, odds and ends of paper, including the insides of cigarette boxes, were his only auxiliaries; on them he collected the material for his monumental works.

There was even a time in the early stages of his work, when he not only prepared single-handed the concordances, but, in order to save expenses, also set the type for the printer. He would do this at home, and every Friday carry to the press the ready-set pages of his concordance of the Mishna.

This concordance, published be-

In its preparation he had to consult several editions of the Mishna in order to choose the best text on which to base the concordance. The search for competent readings greatly increased the difficulties of the already most difficult task. The concordance lists all words mentioned in the Mishna, even pronouns — which are not fully enumerated in Mandelkern's concordance of the Bible — and all places where they occur. Every item is preceded by a precise and concise explanation of its meaning. The concordance was accorded an enthusiastic welcome by Jewish scholars throughout the world, who recognized that it was not a mechanical compilation but the produce of a man who had mastered the language of the Mishna and had penetrated deeply into the peculiarities of its style. Jewish scholars wondered how one man could have produced such a work. The astonishment increased manifold when Kasovsky started to publish parts of his concordances of the Tosefta and the Targum Onkelos, and revealed to the startled scholars that he had also compiled a concordance of the Babylonian Talmud.

One volume of his concordance of the Mishna he had dedicated to Herbert Samuel, who after the first World War became the first British High Commissioner of Palestine. Later on when it developed that Herbert Samuel was more of an Englishman than a Jew, and acted many times contrary to Jewish national interests, Kasovsky declared void the dedication, and tore its page from every copy of which he got hold.

Between 1932 and 1933 four volumes of his "Otzar Leshon Hatosefta" were published. They comprise all words of the Tosefta beginning with the letters from Alef to Mem. His concordance of the Targum appeared in 1940.

Those who had the least doubt about Kasovsky's boast, that he had compiled a concordance of the Babylonian Talmud, were finally convinced when in 1954 the first volume of this work was printed. Since then several additional volumes have appeared of the work, which when published in full, will certainly comprise 80 or even 100 volumes.

How was it really possible for one man to accomplish all this? Kasovsky claimed that he had conceived of a method which greatly facilitated his work. The "Mafteah" (key) as he was wont to call his method, he kept secret and refused to reveal.

MEN and BOOKS

By Tovia Preschel

(Continued from last week)

(Conclusion)

In my last article I described the many purposes for which a concordance may be used.

Now, I would like to illustrate these by two examples.

In his concordance of the Mishna, Kasovsky pointed out that in the Mishna as well as in the Tosefta the word "Avi" (my father) is never used, but instead of it, Abba. In the period of the Mishna Abba was used for 'my father' (as well as for our father) but did not generally mean 'father.'

Keeping in mind this strict meaning of 'Abba', in which it is also used in the Targum Onkelos, who always translates Avi with Abba, we can well explain the reading of Rabbenu Hananel in the conversation between Rabbi Hiya and Rab described in the Talmud (Pesachim 3b - 4a, Moed Katan 20 a b).

Rabbi Hiya settled in Eretz Israel while his parents remained in Babylon. When Rab his nephew, arrived in Eretz Israel from Babylon, Rabbi Hiya asked him about his family in Babylon.

According to the reading of Rashi the conversation between them, ran as follows:

Rabbi Hiya: Is Abba (father or Elbo - name of the father of Rab) alive?

Rab: Is mother alive?

Rashi explains that Rabbi Hiya asked Rab whether Rab's father was alive. Rab, by evading Rabbi Hiya's question and by replying with a counter-question, wanted to indicate to Rabbi Hiya that his father, who was Rabbi Hiya's brother, had died. (There is also another explanation of that reading, but Rashi does not accept it).

According to the reading of Rabbenu Hananel the conversation ran as follows:

Rabbi Hiya: Is Abba alive?

Rab: Abba is alive.

Tosafot explains this reading: Rabbi Hiya asked: Is 'my father' alive? Rab answered 'My father (and not your father) is alive; and thereby indicated to Rabbi Hiya that his father had died.

Rabbenu Hananel and Tosafot were still aware of the original strict meaning of Abba as 'my father' which had been lost to us, and has re-established by Kasovsky's concordance (for a fuller treatment of the meaning of Abba, see "Hegyon Lashon" by Yitzhak Epstein, Tel Aviv, 1947).

My second example deals with a grammatical problem. Hebrew purists had been arguing whether it is correct to use the "double Eth." May one for example, say: Hu Amar Eth Otham Hadebarim?

Eth Otham is obviously wrong, as Otham is derived from Eth. The "Eth" should therefore, be eliminated. However, with the publication of Kasovsky's concordance it became apparent the "double Eth" occurs in the Talmud, and its use is therefore quite legitimate.

Kasovsky has died but his work

forgotten, his concordances will still serve as guides in many a field of Jewish scholarship.

With his books will also live his memory, and generations will also know of the privations he had suffered while he dedicated himself to the great task of compiling concordances of Talmudic literature.

Those who will use his books will come across on the last page of the first volume of the concordance of the Tosefta the following note by the author: My nerves are strained because of my uncertain state and because of my daily worries. Reading this they will realize under what conditions Kasovsky's monumental works were compiled.

During the last years of his life he was assisted in his work by his sons Benjamin and Moshe. Moshe had under the supervision of his father undertaken the revision of the concordance of the Mishna. He dedicated himself fully to this task. Whenever and wherever we would meet, he had his pockets stuffed with proof-sheets and had ready a Hiddush on the language or style of the Mishna. The last volume of the revised edition of the concordance of the Mishna, which comprises four volumes, was published a short time ago.

It is hoped that Kasovsky's sons will continue the work of their father and prepare and publish the last volume of the concordance of the Tosefta and the many volumes of the unfinished concordance of the Talmud.

Chief of U.N. Forces on Arab-Israeli Frontier to Confer in New York

Jerusalem—Major General Carl C. von Horn, head of the United Nations truce organization here, is expected to fly to New York later this week to confer with Secretary General Dag Hammarskjöld.

General von Horn was to meet today with Dr. Avraham Baram, head of the Israel Foreign Ministry's Armistice Affairs Division, presumably with reference to the Jordan and Syrian border situations. Gen. von Horn visited Damascus last week after a series of border incidents which prompted an Israeli complaint to the Security Council and a counter complaint by the United Arab Republic.

A meeting of the Israel-Jordan Mixed Armistice Commission was also set for today to review a series of developments along the Jordanian guards. The meeting was postponed till tomorrow.

Several cases of major thefts and other crimes by Jordan infiltrators have been reported in recent days. Armed infiltrators abducted a Bedouin shepherd near Beersheva Friday night and made off with 130 head of cattle. On Saturday night an armed band broke into the storeroom of a

While still a child I had read his article on Joseph Trumpeldor, the one-armed hero of Tel Hai, who had died with these words on his lips: "It is good to die for our country."

The article opened with an explanation of the Kaddish. On Yahrzeit one says Kaddish. What is the connection between the Kaddish, a song of praise to the Lord, and the mourning over one's dead. Every man in this world is a soldier fighting for the divine ideals, for the sanctity and the purity of life. When a man dies his place in the ranks of the fighters becomes vacant. His son rises in his stead and declares: "I will fill his place. I will live and fight for the ideals my father had lived and fought for. Yithgadel Veyithkadesh . . . By remembering Trumpeldor, by keeping his Yahrzeit"—the article continued—"we express our allegiance to the ideals for which he had lived and died."

Tens of times I had read the article. It was one of the many articles Vladimir Jabotinsky had written to teach Jewish youth a new Alef Beth: To renounce once and forever the role of inactive martyrdom and of passive resistance to oppression and persecution, and to rise in the defence of the Jewish people and homeland.

Twenty years ago I heard the explanation of the Kaddish from Jabotinsky himself. It was a short time after the outbreak of World War II. Y. Yacoby, a friend and collaborator of Jabotinsky, had died in Rumania where he had been engaged in the organization of illegal immigration into Palestine. A memorial meeting was held in London with Jabotinsky as the main speaker.

Jabotinsky pictured the life of his friend together with whom he had organized the Jewish self-defence organization in Odessa after the Kishineff pogrom in 1903, and who twenty years later was one of the first to assist him in the founding of the Zionist Revisionist organization. At the end of the first part of his speech, Jabotinsky gave his explanation of the Kaddish, declaring that he would continue on the way on which he had marched with his friend towards Jewish liberation and statehood.

Then Jabotinsky recited the first two words of the Kaddish. He, a master of languages, translated these two words into three English words. Three English words which expressed the sublime meaning and significance of the Kaddish in their entirety. And he, the most powerful orator of our generation, said those three words in crescendo. Raising higher his voice with every word. Every word cutting deeper into the stillness of the hall, permeated with reverence and veneration for the speaker. While saying these words his whole body rose. And when he had said the last of the two Hebrew and three English words he stood on his toes,

Yithgadel Veyithkadesh . . . Great, greater, greatest!

Never have I heard the meaning and significance of the Kaddish better translated and expressed as by these three words, spoken by Jabotinsky in his inimitable way: Great, greater, greatest!

Thus he concluded the first part of his speech. The second part comprised an analysis of the Jewish situation and a formulation of a policy and program of action for the war.

I had heard Jabotinsky on the continent before the war. Since the rise of Nazism in Germany he was steadily "on the go", he spent his days in railway compartments, visiting and addressing all major Jewish centers in Europe. "In the Twelfth Hour" was the title of his addresses. He warned of the outbreak of a volcano of anti-Semitism. He foresaw the catastrophe which was to bury European Jewry. He pleaded with Jewry to support his plan for the evacuation of Eastern European Jewry to Palestine before it might be too late. He was received by the heads of governments and ministers of most European states and they expressed their willingness to collaborate and readiness to exert pressure on the British government to open the gates of Palestine. His own people, however, in its great majority, repudiated and abused him.

In 1935 he appealed to his brothers: "Jewish people give us thy greatness, make us strong and make us mighty and we will liberate your sons." He was received with ridicule and sneers.

Years later, standing among the poor and down-trodden Jewish masses of Poland, he pleaded: "There speaks unto you not a Jewish leader nor a Kibbutz, A Neshume Hadit Tsu Kich, a heart is begging you: Leave, leave . . ." The magic of his personality and his brilliant oratory entranced the masses. In the thousands they came to hear him. They recognized the greatness of the man who talked to them. He was the creator of the Jewish Legion in World War I. He organized the Jewish self-defence in Jerusalem during the pogrom of 1920. For this he was sentenced by the British military authorities of Palestine to 15 yrs of hard labor. After the pogroms of 1929 the British exiled him from Palestine. He visited all countries of the world, but Palestine for which he had fought he was not allowed to enter. With a stateless passport - symbol of a wandering Jew, he journeyed through the countries of the Diaspora calling upon his brothers to take their fate into their own hands. The Jewish masses came to hear him and applauded him but they did not give him their practical support. Jewish "politicians" and Kibbutz-Tzurs did their best to blacken his name and to defame him in order to prevent

Men And Books . . .

(Continued from Page 19)

as
ac-
us
he
ti-
se.
ole
ti-
iz-
m.
its
he
ge
gi-
ll-
ce
of

acuation as a plot enjoying the support and collaboration of the anti-Semites, who wanted to get rid of the Jews of their countries. They labelled his call to Jewish youth to arm and be ready to break the gates of Palestine by force Fascism.

Jabotinsky did not care for the personal insults and abuse he was only concerned by the Jewish situation in Europe which was daily growing worse and by the fact that the Jewish people did not realize the gravity of the hour. There were days when he would repeat many times, in meeting after meeting: "We are living in the twelfth hour. Not much time is left to save ourselves."

Friday, July 22, 1960

by Tovia Preschel

(Continued from last week)

Jabotinsky's days and nights, especially from 1937 on, were filled with feverish activity on behalf of his people.

In 1935 Arab riots had broken out in Palestine. The official Zionist leadership decided upon "Havlagah" (restraint) in the face of Arab terror. Jabotinsky's disciples advocated counter-terror. In 1937 the Irgun Zvai Leumi carried out its first large-scale retaliatory action against the Arab marauders. In its wake hundreds of Revisionists were arrested throughout Palestine.

Early in the summer of 1938, Shelomoh ben Yosef, a member of the Irgun was executed by the British authorities in Acre prison. The night before the execution Jabotinsky raced through the streets of London in a futile last attempt to save the life of his follower. Before going to the scaffold Ben Yosef said to his friends: "Tell Jabotinsky that I will die with his name on my lips." On receiving this last message of the martyr, Jabotinsky wrote humbly to Ben Yosef's mother, a poor Jewess of Lutzk: "Ich bin doch nicht wert" - to his followers however, Jabotinsky declared: "The sacrifice of Ben Yosef has brought about a change in the Jewish national movement. The gallows of Acre prison will become an altar of worship by Jewish youth".

The execution of Ben Yosef presented indeed a turning point in the history of the Betar, the youth movement Jabotinsky had created to serve as an avant-garde in the battle for the Jewish state.

In 1927 the Irgun Zvai Leumi, whose beginnings go back to the early 1920's, had been re-constituted. Its membership consisted in the great majority of members of Betar and its commanders recognized Jabotinsky as their leader. The task of the Irgun was to be not only a defense-body against Arab attacks, but an instrument for the attainment of Jewish statehood.

Members of the Irgun headed the Af-A-Pi, the Revisionist organization for the promotion of "illegal" Jewish immigration into Palestine. Since the Anschluss of Austria to Germany in 1938 the Af-A-Pi had engaged in large scale operations. Thousands of Jews were brought in chartered ships to the shores of Palestine where they were secretly disembarked by members of the Irgun.

The Irgun also prepared for the eventual Jewish conquest of Palestine by arms. For this purpose it had established branches and training centers throughout Eastern Europe. By a secret agreement with the Polish government Irgun leaders were trained by the Polish army, and the Irgun in Palestine received sizeable quantities of arms from the Polish authorities.

In the spring of 1939 Czechoslo-

vakia was occupied by Germany. Hundreds of thousands of Jews from Central and Eastern Europe were frantically begging for admission to countries of refuge. The gates of Palestine remained closed. The British government issued the White Paper, which represented a repudiation of the Balfour Declaration. British warships cruised the Mediterranean to intercept "illegal" Jewish immigrants.

Undauntedly Jabotinsky continued his campaign to build up diplomatic pressure by Eastern European states to force the British Government to open the gates of Palestine.

Jewish distress in Europe was mounting. The world was apathic. Jewish leaders were helpless. The Irgun in Palestine had started to engage in sabotage activities against the British - it was, however, not yet ready for big decisive actions.

Was there no way of bringing to the attention of the world the depths of Jewish despair? Was there no way of alarming the Jewish people to mobilize all its forces for an all-out effort to save its oppressed and persecuted masses?

In the beginning of August 1939, Jabotinsky sends a message to the commanders of the Irgun in Palestine:

He who was banished from Palestine, intends to arrive in the country on a certain day in the month of October on a boat with illegal immigrants. Would the Irgun be able to stage on his arrival an armed revolt and to hold at least for twenty four hours all major government buildings. During that period a Jewish National Government would be proclaimed. The revolt would undoubtedly be suppressed - but it would have served to focus the world's attention on the despair of the Jewish people and its justified demands. These demands will be pressed and represented by the Jewish National Government, which would continue to function after the suppression of the revolt as a government-in-exile. A few weeks after Jabotinsky had sent this message World War II broke out.

(Continued next week)

Air Conditioned
ELON CATERERS

NEW BRIGHTON
JEWISH CENTER

184 Brighton 11th Street
Near Brighton Beach Ave

Telephone: DE. 2-7221

R.S. NI 8-3919

Office open Daily except
Friday from 7-10:30 P.M.

WEDDINGS

BAR-MITZVA'S

BANQUETS

To suit your Taste and Purse

OUR SPECIALTY:

— Delicious Dinners —

Rabbi & Mrs. M. Baum & Sons

Advertising Telephone
Solicitors. From your own

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

(Continued from last Week)

War had broken out, Jabotinsky spoke in London. After he had said the "Hesped" for his departed friend Y. Yacoby, he continued to talk on the situation of the Jewish people and its tasks and aims in the war.

This time the theme of his address was not "In the Twelfth Hour" - for the twelfth hour had already struck. Eastern European Jewry had been trapped between Berlin and Moscow!

Great was the Jewish plight. Great was Jewish suffering. Yet the Western world not only remained indifferent, but willfully and consciously chose to conceal the Jewish tragedy.

Declared Jabotinsky: "I collect daily reports of pogroms and assaults on Jews in Nazi-occupied Poland, which are never published in the press of the world. There is a conspiracy of silence with regard to Jewish suffering."

I do not know whether it was then that Jabotinsky had used for the first time this expression, but doubtless he was. The threat of

war of that conspiracy of silence which was to cost us so much in the later years of the war.

What is the task of Jewry in this hour? The establishment of a Jewish national government and of a Jewish army. They will represent and press the Jewish demands!

Will the nations accord recognition to a Jewish government and army? This depends in the main on us and not on them. If the Jewish people will stand up for its demands, if it will press for them unyieldingly, then - and here Jabotinsky raised his voice and every word of his echoed through the stillness of the hall like the sound of the shot of a machine gun -

the nations of the world will make room for us. They will make room for us on all fronts. They will make room for us among their governments and armies!

If Jewry will be represented among the governments of the world, if the Jewish flag will fly on the battlefields then the con-

spiracy of silence would be broken, Jewish suffering would have to be taken notice of, Jewish demands would have to be recognized.

And then - and here Jabotinsky returned to the "Hesped" - for his friend with which he had started his address - as sure as I live and Yacoby is dead, there will be a Jewish state! There will be a Jewish state from Dan to Beer Sheva, to both sides of the Jordan!

A short time later he left for the United States to arouse the millions of Jews here to action on behalf of their suffering people. He found American Jewry unprepared, unaware of the depth of the tragedy of their brethren in Europe, oblivious to the great tasks and responsibilities the war had placed upon their shoulders. European Jewry is suffering. It is tied and gagged. Its stifled outcries are ignored by the world. American Jewry must come to its aid, voice its pain and press its demands.

Jabotinsky called a meeting of rabbis in New York. He pleaded with them to arouse the people to the needs of the hour. Spell-bound the large audience listened to the greatest Jewish orator of our generation. It was to be one of his last speeches, one of his last pleas to his people to stand

up for its rights.

Ansky wrote once: There is one people in the world more holy than any other people - this is the Jewish people. One tribe of this people is more holy than the others - the tribe of Levi. One family among the Levites is more holy than the others - the Cohanim. And there is one priest more holy than all the others - the High Priest.

There is one country in the world more holy than all other countries - Eretz-Israel. The city in this country is more holy than the others - Jerusalem. One place in Jerusalem is more holy than the others - the Beth Hamikdash. And in the Beth Hamikdash there is the holiest spot on earth - the Holy of Holies.

There are days in the year more holy than the others - the Shabbath. And there is one day more holy than Shabbath - Yom Kippur.

And on the holiest day of the year, on Yom Kippur, the holiest man of the world, the High Priest enters the holiest place in the world, the Holy of Holies - and there he speaks out the Shem Hameforash, the Ineffable Name.

"It hath been told thee, O man, what is good, and what the Lord doth require of thee; only to do justly, and to love mercy, and to walk humbly with thy G-d" (Micah 6:8).

And if he leaves safely the Holy of Holies then it is a sign unto the people that they will enjoy peace and prosperity throughout the year.

And here Jabotinsky's voice rose higher and higher, carrying with it the souls and hearts of the listeners:

I do not know whether we are High Priest or whether our sons will be High Priests. We are living, however, in the most sacred hour in our history, when millions of Jews are suffering and enslaved. Let us speak out, let us speak out our demands to the world - perhaps we will be saved!

They applauded as they had always applauded him. They stood in tears because Jabotinsky's words had pierced their hearts and made them realize the depths of the tragedy of their people. The next day, however, Jewish leaders and Klall Tuers who had been afraid of Jabotinsky's hold on the masses, spread word: Do not believe this false Messiah, do not follow his lead!

Several weeks later Jabotinsky died in a Betar camp not far from New York.

(Continued next week)

"He closes his eyes against giving to charity is like an idolator." "He who does charity and justice is as if he had filled the whole world with kindness" (Sukkah 49).

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

(Continued from last week)

Naturally not all of Jabotinsky's plans and sections were public knowledge. His activities, for example, on behalf of the Al-Ar-Pi and for the Irgun Zvai Leumi were only known to the top leaders of these organizations.

There were plans of his, however, of which even most of his intimate collaborators were not aware.

Only last year Colonel Richard Meinertzhagen, a known British military man, who after the first world war was a political officer in Syria and Palestine, revealed in his memoirs, that in the beginning of World War II, when he, Meinertzhagen, was serving in the British War Office, Jabotinsky proposed to the British General Staff to assassinate Hitler.

Cot. Meinertzhagen revealed, that at the time Jabotinsky's followers had carried out on behalf of the British, sabotage activities against the Germans in Europe. (Later in the war, members of the Irgun in Palestine were employed by the

British Military Intelligence in the Middle East and David Raziel, commander in chief of the Irgun was killed in military action against the pro-German Rashid-Ali regime in Iraq). Jabotinsky had worked out in all its details a plan to assassinate Hitler and offered the British authorities that his followers carry it out. The British General Staff repudiated the plan regarding it as an "unorthodox" method of warfare.

There was one secret, however, which Jabotinsky did not share even with those who were very near to him - the fact that for years he was suffering from an ailment of the heart. When this became known after his death, his personal physician revealed that Jabotinsky had sworn him to secrecy, not to tell anyone of his heart-condition. Jabotinsky was afraid that his followers, if aware of his delicate state of health, would not permit him to continue his feverish activities on behalf of his people. He regarded, however, his personal welfare and life of minor import-

ance, in view of the impending catastrophe of European Jewry which he foresaw, of which he warned and which he tried to avert.

Thus his sudden death came as a shock even to his family and entourage.

It would be impossible to describe the mourning which enveloped world Jewry at the news of his death. To do this it would be necessary to quote at length reports and articles from Jewish newspapers of all denominations and ideologies from all over the world. I would like, however, to cite a few lines from an article written by Professor Joseph Klausner during the Shiv'a after Jabotinsky. Among other, the article describes a memorial meeting held for Jabotinsky in Jerusalem soon after the news of his death had arrived.

Professor Klausner writes:

"I am sixty-six years old. I have participated in hundreds of mass meetings and I myself have spoken in front of thousands of people - but such a multitude of people as were assembled the day before yesterday in the courtyard of the Rehavia High School I have never seen before. Thousands, ten thousand, nay, tens of thousands attended. This was in Jerusalem on an ordinary weekday; in Jerusalem - whose Jewish population is distributed

over various quarters which are remote from each other. This was the most colorful crowd I have ever seen. Grey-haired elders and fair-haired children, bearded men with earlocks clad in "Shubitzes" and clean-shaven people in modern dress, Ashkenazim and Sefardim, German Jews and Jews from Poland, natives of Russia and people of Hungarian origin, Yemenites, Jews from Kurdistan and Persia, Betarim and members of other youth movements, old and young women, women wearing "Sheitels" and others dressed according to the latest fashion - all of them stood patiently in the heat, their faces turned to the speaker and their eyes flowing with tears. G-d Almighty - wherefrom springs such great power to unite so many hearts in mourning over one single man."

Jabotinsky's work and ideas did not die with him. The holocaust which he foresaw and tried to forestall, overtook European Jewry. Yet, towards the end of the war when the defeat of the German was already certain, and it was equally clear that the Allies who until then had done nothing to save European Jews from the German murderers, were continuing with their policy of barring the way of escape to the massacred masses, and the gates of Palestine, the Jewish

homeland, remained closed - Jabotinsky's disciples in Palestine rose in rebellion against the British. In the beginning of 1944, the Irgun Zvai Leumi who since the beginning of the world war had observed a truce with the British administration and collaborated with it against the common enemy - demanded the handing over of Palestine to a Jewish authority and declared war against the British to achieve this aim.

At the time the Irgun was headed by Menachem Begin, formerly head of the Betar of Poland, who had reached Palestine as a soldier with the Polish army after having spent prolonged periods as a prisoner in Russian prisons and hard-labor camps.

It was Begin who gave the order to revolt, and - to use his own words - "when I gave the order it was as if I heard the voice of Jabotinsky commanding me to give it."

(Concluded next week)

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

(Continued from last week)
 (Conclusion)

In the beginning of 1944 the Irgun Zvai Leumi posted throughout Palestine its declaration of war against the British administration and called to the Jews to support its fight.

It stated the reasons and objectives of the revolt and chartered the way of uprising.

Its concluding paragraphs read as follows:

"This war will demand many and heavy sacrifices, but we enter on it in the consciousness that we are being faithful to the children of our people who have been and are being slaughtered. It is for their sake that we fight, to their dying testimony that we remain loyal."

"We shall fight, every Jew in the homeland will fight. The God of Israel, the Lord of Hosts will aid us. There will be no retreat: Freedom - or death."

"The fighting youth will not flinch from tribulation and sacrifice. They will not surrender until they have renewed

our days of old, until they have ensured for our people, a homeland, freedom, honour, bread and justice. And if you will give them your aid you will see in our days the Return to Zion and the restoration of Israel."

If at the time there were people who refused to take this declaration seriously, the events of the following years more than convinced them.

The members of the Irgun kept their word. They did not flinch from tribulation and sacrifice. They were few against many. Small but well disciplined and organized groups against whole regiments of the British army, British police, a hostile Arab population and their own brothers who denounced and even collaborated with the British to fight them. They were almost unarmed - their only arms being homemade weapons and those captured from British arsenals and army camps. But strong and deep were their conviction and confidence in the justice of their cause and in its ultimate victory.

When captured they faced defiantly their judges, heavy prison training and arming of Jewish

terms did not break their spirit, and with songs on their lips and deep faith in their hearts that their sacrifice had not been in vain, they went to the scaffold.

With the progress of time their actions became bolder. The heroism and ingenuity of their feats have no parallel in the history of revolutions and rebellions. They struck at almost every government building, police station and army camp in Palestine, airfields with planes went up in flames, British banks were raided, traffic on railroads and highways paralyzed for days, the chief seat of the administration dynamited, Acre prison stormed - until British rule crumbled away.

After World War II Zionist leaders accepted, though not acknowledged, Jabotinsky's strategy for the realization of the aims of Zionism.

In the thirties, Jabotinsky had advocated and organized "illegal" immigration into Palestine. Zionist leaders opposed it. After World War II those same leaders organized such immigration.

Jabotinsky had advocated the building up of international political and diplomatic pressure to achieve the Jewish state - he was opposed and ridiculed. After the war, however, that selfsame method was employed by those who had opposed him.

Jabotinsky had demanded the dismantling of their judges, heavy prison training and arming of Jewish

youth - and he was labelled a "militarist" and "fascist". Yet only a few years after his death those who had ridiculed him, conscripted Jewish youth for battle and traveled over continents in search for arms for the Jewish people.

Jabotinsky had formulated the aim of Zionism as the establishment of the Jewish state and the liquidation of the Diaspora - and there were those who opposed him because they did not believe in possibility of the attainment of a Jewish state. Yet only a few years after his death the Jewish State was established and his opponents served and still serve as ministers in its cabinet.

Jabotinsky's disciples, with their suffering and fight, their blood and tears, had blazed the trail to the Jewish state. They had fulfilled the will of their master.

His great dream for his people has become true - but has his personal last wish?

"Bury me wherever I die - and bring my bones to Eretz Israel by order of the Jewish government when it will be established" he had written in his will.

Since the establishment of the Jewish state many a Jewish body and organization, of those who followed Jabotinsky and of those who opposed him, have requested the government of Israel to transfer the remains of Jabotinsky to

that country for which he had fought. The government of Ben Gurion has steadfastly refused this request.

Following such a refusal Ben Gurion wrote an article about Jabotinsky, who while alive had been banished from Eretz Israel by the British, and after his death - by Jews. The article was entitled: Bagaluth Etzel Yehudim - In Galus bet Yidn.

Jabotinsky is still in Galus bet Yidn - but the day will come, and it may not be far, when a new government will arise in Israel, a government we not only respect but also adore, a government which will embody all that is great and lofty in our past and tradition, and will represent our hope, our pride and our greatness. And this government will bring home the remains of the great dreamer and fighter of our generation.

Years ago a friend of mine, Dov Warshavsky, formerly a leader of religious Revisionists in Poland, wrote: "We had stolen the love from our parents and given it to Jabotinsky".

On the twenty-ninth of Tammuz this year, was the twentieth Yahrzeit of Jabotinsky. I wrote these lines as one 'who had stolen his love from his parents and given it to him'.

Yiftigadel Veyitkadash...
 Great, greater, greatest.

MEN and BOOKS

by Tovia Preschel

(Continued from last Week)

Last week Cyprus was granted independence from British rule. The granting of its independence was the outcome of an underground struggle waged for years by the Greek majority of the island.

Champion of the struggle was Archbishop Makarios. Because of his activities he was exiled by the British, later he represented the Greek population in the negotiations with the British authorities, and today he serves as president of Cyprus.

During Cyprus' struggle for independence I had more than once asked myself the question: Why were we not privileged to see our Geonim and Gedolim lead our struggle for freedom? Was our struggle, carried on in the name of the remnants of the massacres, less justified than any other rebellion or revolution in history? Has not our Law commanded us to come to the aid of our brethren in distress, and even to fight for their salvation? Why did the religious leaders of other nations lead their people in revolt while ours stood from afar when the

flag of Israel was carried into battle? Was it because they did not believe in our strength to revolt? Was it because they believed that this generation, which has suffered more than any other of our persecuted and oppressed people, has to continue on the road of silent martyrdom and only this can ensure its survival - yet reality has proven otherwise. The revolt has succeeded, Israel is master in part of its homeland and its gates are open to every Jew in the world.

If our Gedolim and Geonim would have led or only supported the struggle, the Torah would again have become great in Zion. Perhaps our whole life in our country and in the Diaspora would have been different.

What is small Cyprus in comparison with the greatness of the people of Israel? What is "Siha Beteta Shelahem" in comparison with "Torah Shelema Shelanu"? Why then, hoben mir nisht zoiche geven, tsu vos hot zoiche geven tiny Cyprus?

Whenever I am agitated by these questions, I find consolation in the thought: If he would have

lived, it would have been different. If he would have lived he would have championed the revolt: Rabbi Avraham Yitzhak Hakohen Kook, the first chief rabbi of modern Palestine.

On the third of Elul it will be twenty-five years since his death.

I do not intend to outline here Rabbi Kook's ideas and vision, which he set forth and poured out in his books, letters, calls to his people and wonderful poems: Israel and its land, restored to their holiness and greatness, as the first and necessary step towards the perfection and redemption of the world. Nor do I intend to deal here with his halachic works which shine throughout with his conception of the *raison d'être* of his people and its task and place in the world. Nor do I wish to describe here his eventful and stormy life, from the days of Volozhin until his rabbinates in Bolek and Soumel, from his post as rabbi of Jaffa and the new colonies until his spiritual leadership of the Mahzike Hadath in London, and until he became chief-rabbi of Jerusalem and later of all Palestine. Likewise I do not want to talk here of his great devotion and self-sacrifice for his people as a whole, and for every individual who turned to him for help.

I wish to speak solely of a few episodes in his life, which illustrate that streak in his person-

ality, which singles him out from the great before him and from those in his time, and which leads one to believe that if he would have lived in the days of the massacres, in the days when our millions were led like cattle to slaughter, his great love for his people would have turned into fire of revolt against those who stood in the way of its salvation.

Rabbi Menahem Mendel of Kotzk used to say: "My soul is from the time before the destruction of the Temple." Rabbi Kook's soul was not of our times, but from the time when the Temple still stood in its glory and splendor. Drenched was this soul with longing and dreaming of the resurrected greatness of Israel and its sanctuary; undefiled it was by the spirit of servility and cowardice, generated by the oppressions and persecutions of the Diaspora. With courage and pride he spoke up on behalf of his people.

When the Balfour Declaration was given the whole Jewish people was filled with gratitude to Great Britain which had pledged itself to restore to Israel its land. Rabbi Kook, who had taken a prominent part in shattering the opposition of British Jewish assimilationists against the declaration, was also grateful. Yet he expressed his gratitude differently from all others. "Not thanks do I want to express to the Bri-

tish people", he said at the time, "because one need not give thanks for the restoration of what has always legally belonged to one; I want to congratulate the British people for having been privileged to serve as instrument of that restoration".

It was this sense of pride and courage which set the tone to all his dealings with the representatives of the British mandatory power.

After the Arab pogroms against the Jews of Jerusalem in the spring of 1920 he reproved General Storrs, the military governor of the city, for having neglected his duty of coming to the aid of the Jews of the Old City. He said to him: Shalom (peace) and Moshe (governor) have the same letters. It is the task and duty of a governor to preserve peace.

Once he interceded with Lord Plumer, the second High Commissioner of Palestine, on behalf of "illegal" Jewish immigrants. Lord Plumer asked him: How does it come that a rabbi should intervene on behalf of people who had transgressed the law?

Rabbi Kook retorted: "Have they really transgressed the law? In my opinion those who remain living in the Diaspora do not act according to the law, but those who come to settle in our country obey the law."

(To be continued)

A Jewish Press Profile

EACH WEEK THE JEWISH PRESS SELECTS A PROMINENT AND OUTSTANDING MAN IN JEWISH LIFE, INTERVIEWS HIM AND WRITES A SHORT BIOGRAPHY OF HIS LIFE. THIS WEEK, WE PRESENT . . .

NAFTALI BEN MENAHEM

By TOVIA PRESCHEL

Scholars, rabbis, and writers rubbed shoulders at a reception tendered this week in honor of Mr. and Mrs. Naftali Ben Menahem, who have arrived from Israel for a short visit to this country.

Ben Menahem is head of the Institute of Hebrew Bibliography in Jerusalem. Prior to his coming here, he spent several weeks in Europe, visiting libraries, consulting with local bibliographers and collecting material for some of his forthcoming studies.

He needed no introduction to libraries in Vienna, Amsterdam, Copenhagen and other cities in Europe. They all knew of him through his many publications in the fields of bibliography and booklore. At the New York reception, too, there was no need of a formal introduction. All who were present knew the guest of honor, either personally or through his writings.

Hosts of the reception were Mr. and Mrs. I. J. Dienstag, personal friends and professional colleagues of Ben Menahem. Israel Jacob Dienstag is librarian and assistant professor of bibliography at Yeshiva University. He is also president of the Association of Jewish libraries of the U. S. and Canada. Mrs. Clare Dienstag is a librarian in the New York City system.

Fifty-six year old Ben Menahem is a native of Hungary. In his parental home he imbibed two great loves, which were to accompany him all his life: Love for Hebrew books and love for Abraham Ibn Ezra, the great medieval commentator, grammarian and poet.

His maternal grandfather, Rabbi Naftali Hakohen Schwarz, was a rabbinic author and a great book collector. Part of the library was inherited by Ben Menahem's mother, and Naftali, as a small child, played with the books. With the passage of

time, he learned the real value of his beloved "toys." His father, Reb Menahem Fried, was a well-to-do merchant and "Lamden." He introduced the boy to Ibn Ezra's commentaries on the Bible.

In 1928, after completing studies in his hometown, Naftali was sent to the Yeshiva of Rabbi Yaakov Hoffmann in Frankfort. There the youngster attracted the attention of Aaron Freimann, the well-known bibliographer, who was then in charge of the Judaic section of the municipal library. Freimann took a liking to the boy, who spent all his free time at the library.

One day, Freimann informed a surprised Naftali: "I have a job for you!" Freimann had been commissioned to catalogue the Hebrew manuscripts of the Vatican library, and he chose Ben Menahem to assist him in this work. Needless to say that Naftali consented on the spot.

Before long Freimann and his young protegee travelled to Rome. Freimann soon returned to his post in Frankfort, leaving Naftali to catalogue and describe the manuscripts. Ben Menahem remained in Rome for more than a year.

In 1932 he returned to Frankfort. Subsequently he went back to Hungary to do military service. He was discharged after three months of basic training and accepted a position as teacher of Hebrew in Temesvar. In 1935 he settled in Palestine.

There he became associated with the Mosad Harav Kook publishing house, serving as literary advisor and editor.

He was also for many years a senior official of the Jewish Agency. In 1955-1956 he was the Agency's representative in Europe and North Africa and in this capacity helped organize the mass immigration to Israel from North Africa.

In 1960 when the Hebrew Institute of Bibliography, whose task is the cataloguing of all Hebrew books, was established, Ben Menahem was appointed its director.

A prolific author, his publications range from bibliographies of authors and topics to biographical essays and studies in booklore. He has written much on the life, work and commentators of Ibn Ezra, and serves, with Dr. Yitzhak Rafael, as editor of "Areshet", the bibliographical yearbook, published by Mosad Harav Kook. Ben Menahem's writings excel both by their wealth of knowledge and fine, classic Hebrew style.

PROFILE

TOVIA PRESCHEL

Reprint Of 'Or Torah' (Hungarian Torah Journal)

Rabbi Eliezer Ehrenreich, rabbi of Mad, Hungary, is the scion of an illustrious family, whose members have enriched rabbinical literature and have served as rabbis in various Jewish communities.

Recently, the Kol Aryeh Institute reprinted *Or Torah*, a Torah journal which appeared for several years in Kisvarda, Hungary. The first issue came out in Kislev 5692; the last in Nissan 5695.

Forty years ago, after arriving in this country, he founded the Kol Aryeh Research Institute for the publication of writings by rabbis of his family. The institute, named after Rabbi Abraham Judah HaKohen Schwartz, rabbi of Bergszasz and Mad, and author of responsa *Kol Aryeh*, has put out a large number of books, the most recent of which was a reprint of *Zikaron LeMoshe* by Rabbi Joseph HaKohen Schwartz of Oradea. The book, which discusses the life and writings of Rabbi Moshe Sofer, was originally published a short time before the outbreak of World War II, to mark the 100th anniversary of the death of the Hatam Sofer. It was reprinted by the Kol Aryeh Institute on the occasion of the 150th Yahrzeit of the sage of Pressburg.

In the first issue, the editor, Rabbi Pinhas Selig HaKohen Schwartz — a grandson of the "Kol Aryeh" and a brother of the aforementioned Rabbi Joseph HaKohen Schwartz — explained that the desire to strengthen and encourage the study of Torah had impelled him to establish the journal.

The journal offered — to quote the motto — "Talmudic *pilpulim*, notes on the Bible, Mishna, Halacha and Aggadah as well as responsa on practical problems by the leading rabbis of the time." In addition *Or Torah* featured reviews of new Torah publications and news from the rabbinical world. There was also a section entitled "Siftei Yeshenim" in which were printed notes, letters and observations by rabbis who were no longer living.

Contributing to the journal were not only rabbis from Hungary and neighboring countries, such as Czechoslovakia and Romania, but also from the Land of Israel, Poland, Germany and the U.S. Many of the contributors, including the editor, perished in the Holocaust.

Two issues of *Or Torah* contain notes by the "Bahur Abraham Schischa of Sopron (Oedenburg)," who is probably identical with the well-known scholar, bibliophile and book collector of the same name, who now resides in London. Schischa, a good friend of mine is, perhaps, the only surviving contributor.

Torah Or is interesting not only because of the valuable individual articles it published, but also because it affords us a glimpse of the rabbinical world of Hungary during the pre-World War II period. Issues of the journal are difficult to come by. Rabbi Eliezer Ehrenreich and his sons had to exert great efforts to assemble a complete set.

The reprint carries an introduction by Rabbi Ehrenreich about the editor and his literary activities. Rabbi Pinhas Selig HaKohen Schwartz was a prolific author. His many books — some of which were reprinted by the Kol Aryeh Institute — include *Shem HaGedolim Me'Eretz Hagar*, which, modeled after Azulai's *Shem HaGedolim*, presents the biographies and lists the writings of Hungarian rabbis.

The reprint also features a very valuable apparatus of nine indices, which enable the reader to easily find a particular subject of interest to him.

There are indices of verses in the Bible, of passages of the Talmud, of *Halachot* of Maimonides' *Yad HaHazaka*, of *Dinim* and of novellae on *Sugyot* as well as indices of subjects and names.

Some of the readers of the reprint might discover relatives or acquaintances among the many contributors to *Or Torah*. When Rabbi Joel Ehrenreich gave me the new volume, he remarked that a letter by my grandfather, Rabbi Yohanan Preschel of Potok Zloty-Sniatyn, was printed in one of the *Siftei Yeshe-nim* sections.

Rabbi Joseph Hakohen Schwartz, the older brother of the editor of *Or Torah*, published the Torah periodical *VaYelaket Yosef* for 20 years. The Kol Aryeh Institute is now preparing a reprint of this well known, but now very rare rabbinic journal.

PROFILE

TOVIA PRESCHEL

Rabbi Pinhas Schwartz's *Sefer Yizrah Ohr*

Next month, on *Erev Pessah*, Jews all over the world will recite the *Birkat HaHamah*, the Solar Blessing, which is said once every 28 years, when observing the sun at the exact point it stood during the same day of the week it was created 5769 years ago.

Books and pamphlets have been published which contain the laws and customs relating to *Birkat HaHamah*, including the *Brakha*, psalms, biblical passages and prayers said on its occasion.

One of these publications is *Sefer Yizrah Ohr* by Rabbi Pinhas Zelig HaKohen Schwartz, who served as rabbi of Kleinwardein. The book was published in that city in 1925, a year in which *Birkat HaHamah* was recited.

As indicated on its title page, the author made use of *Boher Yizrah* by Rabbi David Meldola, which was first published in Livorno in 1785, additions by Rabbi Moshe Sofer (printed in Pressburg in 1869) and supplements by the author of *Sdei Hemed* and other books.

Sefer Yizrah Ohr also includes *Omer HaSadeh*, a longer study on the laws and customs of *Birkat HaHamah* by Rabbi Eliezer Chaim Deutsch who was rabbi of Hanshowitz and Bonyhad, which he authored in 1897, a year when *Birkat HaHamah* was recited; notes by Rabbi Joseph HaKohen Schwartz, a brother of the author, who was rabbi of Grosswardein and a responsum by a famous rabbi, who did not want his name to be mentioned.

Very interesting is the chapter that quotes the Hebrew weekly *HaMaggid*, 1869, describing the *Birkat HaHamah* in Lemberg and Rabbi Yosef Shaul HaLevi Nathanson's sermon on that occasion.

Yizrah Ohr opens with Rabbi David Meldola's introduction to *Boher Yizrah*, with letters of approbation by Rabbi Mordecai Winkler of Mad (which includes notes by him), by Rabbi Chaim Elazar Schapira, author of *Minhat Elazar*, Rebbe of Munkacz, Rabbi Moses Chaim Rosenberg of Kleinwardein, Rabbi Yeshaya Silberstein of Weitzen and a poem by Rabbi Shim'on Sofer of Gracow, based on *Judges* 5:31.

In 1950 Rabbi Eliezer Ehrenreich, the last rabbi of Mad, Hungary, arrived in the U.S. A descendant of Rabbi Abraham Yehudah HaKohen Schwartz, the author of responsa *Kol Aryeh*, who was rabbi of Beregszasz and later of Mad, he established in New

York the Kol Aryeh Research Institute for the purpose of publishing and reprinting writings by members of his family as well as reprinting Torah journals which were edited by them.

Books by Rabbi Pinhas Zelig HaKohen Schwartz, who was a grandson of the Kol Aryeh, reprinted by the Kol Aryeh Research Institute, include *Giveath Pinhas* on the purging of meat, *Likutei Pinhas* on *Pidyon HaBen*, *Minhat HaOmer* on the counting of the Omer, *Minha Hadasha* on the festival of Shavuoth, *Ateret Paz* on the priestly blessings and *Temimei Derekh* on the *Tefillat HaDerekh*.

The Kol Aryeh Research Institute also reprinted the Torah journal *Torah Ohr* which was published and edited by Rabbi Pinhas Zelig HaKohen Schwartz in Kleinwardein in the 1930s.

The Kol Aryeh Research Institute also reprinted three editions of Rabbi Pinhas Zelig HaKohen Schwartz's above-described *Yizrah Ohr* in the years 5713, 5741 and this year, 5769.

In his introduction to the latest edition, Rabbi Eliezer Ehrenreich who is a nephew of the author writes that he corrected many printing mistakes and added hundreds of source references as well as important notes.

As mentioned earlier the author discusses with great erudition the laws and customs of *Birkat HaHamah*. In a separate chapter immediately preceding *Seder Birkat HaHamah*, he presents us with a short summary of his views and conclusions. At the end of the book are printed a list and descriptions of the books published by the Kol Aryeh Research Institute. Rabbi Pinhas Zelig HaKohen Schwartz was killed by the Germans during World War II.

May the L-rd avenge his blood.

PROFILE

TOVIA PRESCHEL

The Torah Journal *VaYelaket Yosef*

VaYelaket Yosef was a well-known and widely read Torah periodical which appeared twice a month over a period of 20 years (1898-1918) in Bonyhad, Hungary.

The editor was Rabbi Yosef HaKohen Schwartz, a son of Rabbi Naftali HaKohen Schwartz, rabbi of Mad, and a grandson of Rabbi Yehuda HaKohen Schwartz, author of responsa *Kol Aryeh*.

Rabbi Yosef Schwartz, who was a student of Rabbi Yaakov Tennenbaum of Putnok, settled in Bonyhad after his marriage to the daughter of Rabbi Eliezer Hayyim Deutsch, the town's rabbi.

Rabbis from many countries, not only those who resided in lands of the Austro-Hungarian monarchy, contributed articles on *Halakha* and *Aggadah* to the periodical, which also printed *Divrei Torah* by rabbis of former generations that had remained in manuscript, and carried news from the rabbinic world as well as notices about new rabbinic books.

In the early 1990's the Kol Aryeh Institute of Brooklyn, New York, which was founded in 1949 by Rabbi Eliezer Ehrenreich, the last rabbi of Mad, for the purpose of perpetuating and disseminating the spiritual legacy of Rabbi Yehuda HaKohen Schwartz and his descendants, began reprinting *VaYelaket Yosef*.

A short time ago, Volume 9 of the reprint appeared. It includes *VaYelaket Yosef* for the years 5675 (autumn 1914 to autumn 1915) and 5676 (autumn 1915 to autumn 1916).

The years 5675 and 5676 were the first two years of World War I, and articles and announcements relating to the war are found in many pages of the periodical.

The first page of the first issue of the year 5675 features the proclamation to the Jews of Poland issued by the United High Command of the German and Austro-Hungarian forces after they had entered Poland and put to flight the Russian armies.

The proclamation states that their armies will liberate the Jews of Poland from Russian oppression, discrimination and pogroms, and appeals to them to help defeat the enemy.

"Our flags bring you liberty, equal rights and freedom of religion, and present each of you with the possibility to work without restraints in his chosen profession..."

(The attitude of Kaiser Wilhelm's army to the Jews of Poland was totally different from that of Hitler's soldiers!)

In the second issue of the year 5675, a letter of thanks a Jewish soldier had written to the Jewish community of Bonyhad is reproduced.

The soldier had been wounded during the fighting near Lemberg, in Galicia. He and other wounded Jewish soldiers were hospitalized in Kaposvar. He wrote in the letter that on *Erev Rosh Hashana*, in the afternoon, he and the other Jewish soldiers were sitting in the garden near the hospital. They didn't talk to each other. Every one of

them was occupied with his own thoughts. They thought of their parents, their wives and children. With tears in their eyes they remembered how they had celebrated the previous Rosh Hashana with their families, recalled the spiritual pleasure they had derived from their prayers in the prayer houses, pouring out their hearts before the L-rd, and the great joy they had experienced when coming home, seeing the members of their families content and cheerful and wishing them a happy new year. Where were they now? Where were their wives and children? Where were their unhappy parents? And they themselves, what had become of them? Not long ago they were respected *Ba'alei Battim*, men of means who used to help and support the poor and the needy. Now they were dependent on others.

All of a sudden, the wife of their physician interrupted their brooding. She called their attention to a letter and a package which had been sent to them by the Jewish community of Bonyhad. They took the letter and started reading it. A flash of hope cheered their aching hearts. One dare not despair! They were neither alone nor forgotten. There were still good men in the world who felt their pain. When Jews felt each other's suffering, the L-rd would certainly have mercy upon them, would inscribe them for a good life and they, the soldiers, would soon be reunited with their families! Toward the end of his long letter the writer expresses thanks to the Jews of Bonyhad for their present and words of encouragement: "Dear brethren, accept our thanks and blessings. May the L-rd inscribe you in the book of good life, a life of happiness and affluence, and may you never know want... May the L-rd speedily gather us in from the four corners of the earth..." The letter was signed: Yehoshua Heshel Klein and his friends.

Fleeing the Russian invaders, very large numbers of Eastern Galician Jews made their way to Hungary and Austria, especially to Vienna, as well as to Bohemia and Moravia.

VaYelaket Yosef published appeals by the Organization of Orthodox Jewish Communities of Hungary to donate *Sefarim* for the Galician Jews who had escaped to Moravia and Bohemia.

"The Galician refugees in Bohemia and in Moravia suffer not only physically but also spiritually," the appeal reads. "They have no *Sefarim*. We are told that part of the refugees reside in townlets which have Jewish communities, but these have no *Sefarim*... Others are dispersed in villages where there are no Jews at all. Since they do not have the means to buy *Sefarim*, Jews are called upon to donate to them whatever they can spare. There is a great need for *Siddurim*, *Humashim*, Prophets and Writings, particularly Books of Psalms, *Kitzur Shulhan Arukh*, *Hayyei Adam*, *Gemarat*, *Hok LeYisrael*, and more. The organization promises to send the books to their respective destinations as quickly as possible." The appeal is signed by Abraham Frankl, president of the Organization of Orthodox Jewish Communities of Hungary. The seat of the organization was in Budapest.

The following is a humorous remark found in an article called "A Preacher's Thoughts About the War": We men recite every morning the blessing, "Blessed art Thou... for not having made me a woman." Women say: "Blessed art Thou... for having made me according to His will." In our time of war, it might be fitting for the women to recite the following blessing, "Blessed art Thou... for not having made me a man" (because men are being called up to the army). And we men should say, "Blessed art Thou... for having made me according to His will."

PROFILE

TOVIA PRESCHEL

The Kol Aryeh Legacy

At the end of World War II, Rabbi Eliezer Ehrenreich learned that virtually all the members of his family had been killed by the Germans. He then vowed to perpetuate their memory and spiritual legacy by printing and disseminating the writings of his great-grandfather, Rabbi Abraham Yehuda HaKohen Schwartz, who served as rabbi of Bergszasz and Mad, Hungary, and was the author of responsa *Kol Aryeh*, and those of his descendants who had served as rabbis in various communities.

Rabbi Eliezer Ehrenreich had served as junior rabbi and assistant to the Rosh Yeshiva in Mad, where his older brother, Rabbi Moshe Leib, was rabbi and Rosh Yeshiva. In 1942, when he was called up to the Hungarian forced labor service, he escaped to Budapest, residing there under an assumed name. After the German occupation of Hungary he lived for several months in the Ghetto of Budapest. On one occasion, in the autumn of 1944, when he was led out from the Ghetto together with other Jews, he succeeded in getting away from the murderers. Later he found refuge in a building that stood under the protection of the Swiss, and remained there until the liberation of Budapest early in 1945.

After the war he returned to Mad to assume the post of his brother, who had been killed by the Germans. He tried very hard to organize the religious life of the survivors. He established a *Minyan* and opened a *Mikveh*. On one of the walls of the synagogue he put up a remembrance tablet on which were inscribed the names of the Jews of Mad who had been murdered. Before long he realized that there was no future for a Jewish religious community in Communist-dominated Hungary, and he returned to Budapest. Some time later, he and his wife, the former Hannah Leah Spitzer of Dej, a survivor of Auschwitz whom he had married after the war, crossed illegally into Austria. From there they went on to Germany. After staying for a period in D. P. camps, they came to the U.S. in 1949.

Not long after he had settled in New York, Rabbi Ehrenreich founded, in fulfillment of his vow, the "Kol Aryeh Research Institute." During the following five decades, the institute published nearly 50 books, including writings which had been preserved in manuscript, as well as new editions of printed books with additions. In the preparation of some of the volumes he was aided by his sons, Rabbis Joel and Naftali.

A short time ago, on the occasion of the 50th anniversary of its founding, the institute published "The Kol Aryeh Legacy," a comprehensive review of its activities. The richly illustrated, soft-bound book features a description of the institute's publications, accompanied by reproductions of the title pages, and articles about the books and their authors which have appeared in Hebrew, Yiddish and English newspapers. It also includes a history of the rabbinate of Mad and photocopies of letters of well-known rabbis and Hasidic leaders praising and encouraging the work of the institute.

"The Kol Aryeh Legacy" opens with a statement by Rabbi Eliezer Ehrenreich, the institute's founder and president. He offers thanks to the Almighty for having succeeded in his mission to perpetuate the memory and work of his ancestors, and having had the privilege to publish some 50 works which have been acclaimed by both prominent rabbinic scholars and the general Torah public. He also expresses his gratitude to those who helped him carry the financial burden of his holy work and appeals to all lovers of Torah to support the institute.

Rabbi Nosson Scherman, the general editor of Art-Scroll/Mesorah, was a neighbor and fellow worshipper of Rabbi E. Ehrenreich in the late Rabbi Moshe Bick's Beth HaMidrash in Boro Park for 25 years. In his essay, "The Living Memorial," he describes some of Rabbi Ehrenreich's traits of character and defines his achievements:

"He could have been a respected Rav. He could have been a Dayan or a Rosh Yeshiva.

"But he remembered his vow. He was the only one left of four generations of twenty-seven great Rabbanim. He had pledged to carry on their legacy by publishing their works. He resolved to be true to his vow.

"How hard it was to assemble the literature. To transcribe and edit. To raise the funds and publish. And at the same time to raise and support a growing family.

"Hardly possible — but he did it and continues to do it."

Toward the end he writes: "... this outstanding pre-war Rav and Rosh Yeshiva always keeps his greatness concealed within himself. One who didn't know his accomplishments and history would never guess that this man of humble dignity was single-handedly responsible for keeping alive four generations of Torah majesty."

Following are the titles of some of the books published by the Kol Aryeh Research Institute.

In 1983, on the occasion of the 100th anniversary of the death of Rabbi Abraham Yehuda HaKohen Schwartz, the rabbi of Bergszasz and Mad and author of responsa *Kol Aryeh*, the institute which bears his name published from manuscript his sayings and comments on the Torah and the Festivals. The volume, titled *Kol Aryeh Al HaTorah U'Mo'adim*, was printed in Jerusalem.

The institute also published other works by Rabbi Abraham Yehuda HaKohen Schwartz. These include *Kol Aryeh* on the Passover Haggadah (1987) and *Kol Aryeh* on *Pirkei Avot* (1997). They feature comments by Rabbi Abraham Yehuda HaKohen Schwartz and his descendants. The material has been culled from manuscripts and printed books by Rabbis Joel and Naftali Ehrenreich.

Toledot Kol Aryeh, a biography of Rabbi Abraham Yehuda HaKohen Schwartz, was first published in Kisvarda, Hungary, in 1940. Authored by Rabbi Dov Baer Spitzer, a member of the *Kol Aryeh*'s family, it includes correspondence of the latter with prominent rabbis as well as additional biographical material sent to the author by descendants of the *Kol Aryeh*.

The book was reprinted by the institute in 1976, with additions and several indices. The new edition carries a preface by Rabbi Eliezer Ehrenreich, founder and president of the Kol Aryeh Research Institute, and a letter by the author, Rabbi Dov Baer Spitzer, who survived the Holocaust and settled in Bnei Brak.

Toledot Beth Naftali was published by the institute three years ago on the occasion of the centenary of the death of Rabbi Naftali HaKohen Schwartz, a son of the *Kol Aryeh* who succeeded him as rabbi of Mad, serving in that position for 13 years until his death on Kislev 12, 5657 (end of 1896). Rabbi Naftali was the author of a number of books.

Toledot Beth Naftali, which was authored by Rabbis Joel and Naftali Ehrenreich, acquaints us not only with the life and writings of Rabbi Naftali Schwartz and other rabbis of the *Kol Aryeh* family in Mad, but with all the rabbis who served in that community since its beginnings in the second part of the 18th century.

Members of the Schwartz and Ehrenreich families founded and edited a variety of Torah periodicals. The *Kol Aryeh* Institute reprinted two of these: *Or Torah* and *VaYelaket Yosef*.

Or Torah, founded and edited by Rabbi Pinhas Selig HaKohen Schwartz — a son of Rabbi Naftali HaKohen Schwartz — appeared for several years in Kisvarda. The first issue came out in Kislev 5692, and the last in Nissan 5695.

In the first issue the editor explains that the desire to strengthen and encourage the study of Torah had impelled him to establish the journal.

Rabbi Pinhas Selig HaKohen Schwartz, who perished in the Holocaust, was a prolific author. His many books, some of which have been reprinted by the *Kol Aryeh* Research Institute, include *Shem HaGedolim MeEretz Hagar*. Modeled after Azulai's *Shem HaGedolim*, it presents the biographies and lists the writings of Hungarian rabbis.

The institute's reprint of *Or Torah*, which appeared 10 years ago, is provided with a variety of useful indices.

VaYelaket Yosef, a fortnightly, appeared for 20 years (1898-1917) in Bonyhad, Hungary. It was published and edited by Rabbi Yosef HaKohen Schwartz, a brother of the aforementioned Rabbi Pinhas Selig HaKohen Schwartz, the editor of *Or Torah*, and a son-in-law of Rabbi Eliezer Hayyim Deutsch, the rabbi of Bonyhad.

The journal featured Talmudic novellae, *Halachic* questions and decisions, *Divrei Aggadah*, exegetical comments and notes on customs. It also carried news from the rabbinical world and announcements about new books.

It was widely read. Contributing to it were not only rabbis from the lands of the Austro-Hungarian monarchy, but also from Poland, Germany, Switzerland, Romania, the Netherlands, Denmark, the Land of Israel, and even from countries as far away as the U.S. and Argentina.

Rabbi Yosef Schwartz succeeded his father-in-law as rabbi of Bonyhad after the latter's death. In 1924 he was chosen as rabbi of the Mahzikei Torah congregation of Grosswardein (Oradea). He was killed in the Holocaust.

The *Kol Aryeh* Research Institute began the reprinting of *VaYelaket Yosef* eight years ago. By now seven volumes have appeared (each volume contains the issues of two years). The reprinted volumes include specially prepared indices of subjects and contributors.

By reprinting *Or Torah* and *VaYelaket Yosef*, the *Kol Aryeh* Research Institute has performed an act of *hesed* for the living, who will enjoy reading and studying them, as well as for the deceased, the late contributors, many of whom were killed in the Holocaust. For some of them, the articles they published in these Torah periodicals are perhaps the only writings of theirs to have survived. ■

PROFILE

TOVIA PRESCHEL

The Late Rabbi Mordechai Y. Lainer On The Occasion Of His Sheloshim

Next Sunday evening the Radzin Beth HaMidrash of Boro Park will mark the *Sheloshim* of Rabbi Mordechai Yosef Lainer, the Radziner Rebbe.

The late Rebbe was a direct descendant and carried the name of Rabbi Mordechai Yosef Lainer — a disciple of Rabbi Simha Bunem of Pshiskhe and of Rabbi Menahem Mendel of Kotzk — who founded the Hasidic dynasty of Izbica-Radzin.

Rabbi Yeruchim Lainer, the father of the late Rebbe, left Poland in the 1930's and established his Beth HaMidrash in Willesden, London. In 1950 he came to the U.S. and settled in Boro Park. A famous Torah scholar of unusual erudition, he was at home in the Babylonian as well as in the Palestinian Talmud, in the Midrashim and in the Zohar and in the writings of the early and later rabbinic authorities.

He corresponded with leading rabbis and contributed to a variety of Torah journals, such as *Sha'arei Torah*, Warsaw; *Sinai*, Jerusalem, and *HaPardes*, Talpiyoth and *HaDarom* in the U.S.

He wrote notes on the Palestinian Talmud, which were included in Grossmann's edition of the *Yerushalmi* (New York, 1959), and on Maimonides' *Mishne Torah*, that were incorporated in the *Pardes* edition of the *Rambam's* code (Jerusalem, 1963).

His other writings included a study on the antiquity of the Zohar, which was published together with Rabbi David Luria's *Kadmut HaZohar*

(Netzah, Tel Aviv — New York, 1961).

He also wrote about the leaders of the Izbica-Radzin dynasty and reprinted some of their works, notably Rabbi Gershon Hanokh Henakh's writings about *Tekhelet*.

Rabbi Yeruchim Lainer, who in his writings defended Rabbi Gershon Hanokh Henakh's reintroduction of the blue (*Tekhelet*) thread of *tzitzit*, also reprinted, with the aid of the late Reb Shlomo Michael Eiger, a prominent Radzin Hasid, Rabbi Gershon Hanokh Henakh's monumental *Sidrei Tohorot* on the tractates *Kelim* and *Oholot*.

Rabbi Mordechai Yosef, who was Rabbi Yeruchim's only son, studied at the Yeshiva of Montreux, Switzerland. After his return to London, he continued his studies at the city's Etz Hayyim Yeshiva. His principal teachers were the late Rabbi Eliyahu Lopian, famous exponent of the *Mussar* movement, and Rabbi Nahman Shlomo Greenspan, a Talmudic scholar of renown, author of rabbinic treatises and of a book on the development of the *Pilpul*.

After World War II, he married the former Rose Hoffmann, who like him descended from an illustrious rabbinical family. Rabbi Yehezkel Landau and Rabbi Moshe Sofer were among her forebears; Rabbi David Hoffmann, rector of the Hildesheimer Rabbinical Seminary, and Rabbi Jacob Hoffmann, rabbi of Frankfurt, were relatives.

London's most promi-

nent rabbis, led by Dayan R. Yehezkel Abramsky, graced the wedding with their presence in honor of the *mechutanim*: Rabbi Yeruchim Lainer and Rabbi Moshe Hoffmann.

After Rabbi Yeruchim's death in the summer of 1964, Rabbi Mordechai Yosef was chosen to succeed him. In addition to leading his congregation and followers, he devoted himself to the publication of his father's writings and of the works of early leaders of the Izbica-Radzin dynasty. He was financially supported in this endeavor by the aforementioned Reb Shlomo Michael Eiger.

The first book he put out was *Tiferet Yeruham*, which included novellae by his father on Torah and Talmud and some of his father's notes and correspondence.

He published, from manuscript, Rabbi Ya'akov of Izbica's *Sefer HaZemanim* on the festival of Shavuot and two different editions of Rabbi Gershon Hanokh Henakh's *Sod Yesharim* on the Torah, and reprinted various works — partly with notes by his father — of the first leaders of the Izbica-Radzin dynasty.

He also reprinted works by Rabbi Yeruham Meir Lainer, a son of Rabbi Ya'akov of Izbica, including his index of all *Tannaim* mentioned in the *Mishna* and three booklets, each containing the last will of a famous rabbi. These were originally published in Radzin in 1910-1911 and are probably the only Hebrew publications to have been printed in that town.

Last year, shortly before he fell ill, he published a new edition of Rabbi Ya'akov of Izbica's *Haggadah* and *Sefer HaZemanim*.

He did much research on each of the many volumes he put out. Searching the rich archives of his father, he printed in *HaDarom*, the organ of the Rabbinical Council of America unpublished letters, essays and reviews of Rabbi Yeruchim. Rabbi Gedalia Dov Schwartz, head of the R.C.A. Beth Din in Chicago and editor of *HaDarom*, is a close friend of the Lainer family.

Rabbi Mordechai Yosef often visited Israel and was in correspondence with Radzin Hasidim in various countries. He frequently exchanged letters with Rabbi Shlomo Zalman Shragai of Jerusalem, a devoted Hasid of Radzin, who has written much about Izbica-Radzin.

Rabbi Lainer was greatly esteemed in wide circles for his fine intellectual qualities, remarkable memory, kindness, modesty and constant readiness to help others. His loss is deeply felt by his family, members of his congregation, Hasidim of Radzin and his many personal friends in Israel, England and the U.S. The latter include the writer of these lines, who has been an intimate friend of the Rebbe's and the Rebbe's families for about half a century.

The late Rebbe is survived by his Rebbetzin; a daughter, Rivka, who is married to Rabbi Mordechai Aharon Feinstein, a son of Rabbi David Feinstein and a grandson of Reb Moshe z"l; two sons, Rabbi Ya'akov, who studied in Lakewood, and Rabbi Moishe, a student of Yeshiva Brisk in Jerusalem; and grandchildren.

Rabbi Ya'akov, who is known as an *illui*, has been chosen to succeed his father as Rebbe of Radzin.

Beth HaMidrash Izbica-Radzin of Boro Park is a place of prayer, learning and charitable endeavors — with the devoted support of Mr. M. Braunfeld, President; Mr. D. Mlynarsky, Vice President; Mr. J. Erschleisser, Mr. A. Rubinsteim, Mr. M. Tager, Rabbi S. Hoch (Gabbai), Mr. J. Jassy (Gabbai), Mr. teinberger, Mr. Brandan; Rabbi Selcer, Rabbi Isenbach, Mr. H.M. Jira, Mr. Felsenburg, and any other worthy and distinguished friends.